

Motivational and Behavioral Foundations for the Expansion of Spirituality in Society Based on the Quranic Ideology of Imam Khamenei*

Ehsan Ebrahimi*

Hadis Sadat Hosseini Koushkuieh*

Abstract

Achieving spirituality in today's society, given the increasing onslaught of Western aggressions against Islam, is imperative. The esteemed leadership in the "Statement of the Second Step" has emphasized the importance of spirituality in society. The aim of this research is to understand how spirituality can be realized in society and to analyze and investigate its components from the perspective of the Quranic ideology of the esteemed leadership (May God preserve him). This issue is essential because societal progress and the advancement of Islamic society's goals are achievable by confronting its obstacles. The primary focus of this research is to examine the motivational and behavioral foundations for the expansion of spirituality in society based on the Quranic statements of the esteemed leadership. According to the research findings, the motivational foundations for the expansion of spirituality in society, based on the Quranic ideology of Imam Khamenei, encompass elements such as supplication and invocation, asceticism and contentment, gratitude, honesty, patience, and righteous deeds.

Keywords: Spirituality, Quranic Ideology, Motivational Foundations of Spirituality, Imam Khamenei.

*. Date of Receipt: 24/4/1402 SH (June 14, 2023 CE) & Date of Acceptance: 2/9/1402 SH (October 23, 2023 CE)

*. Assistant Professor in the Department of Interpretation, Higher Education Complex of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University (Corresponding Author) - Email: Ehsan_Ebrahimi@miu.ac.ir

*. Graduate Level 3 of Women's Seminary, Ma'soomeh Seminary School - Email: zanbaghooh@gmail.com

زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعه

مبتنی بر اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای*

احسان ابراهیمی* - حدیث‌السادات حسینی کُشکوویه*

چکیده

تحقق معنویت در جامعه کنونی با توجه به گسترش روزافزون تهاجمات غرب بر ضد اسلام، امری ضروری است. مقام معظم رهبری در «بیانیه گام دوم» به بیان اهمیت معنویت در جامعه پرداخته است. هدف این تحقیق دستیابی به چگونگی تحقق معنویت در جامعه و تحلیل و بررسی مؤلفه‌های آن از دیدگاه قرآنی مقام معظم رهبری (مدظله العالی) است. این موضوع از آن جهت ضرورت می‌یابد که پیشرفت جامعه و پیشبرد اهداف جامعه اسلامی، از طریق مقابله با موانع آن امکان‌پذیر است. مسئله اصلی این تحقیق، بررسی زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعه با توجه به بیانات قرآنی مقام معظم رهبری است. بر پایه یافته‌های تحقیق، زمینه‌های انگیزشی گسترش معنویت در جامعه مبتنی بر اندیشه قرآنی امام خامنه‌ای عبارتند از: دعا و نیایش، زهد و قناعت، شکر، صداقت، صبر، عمل صالح. واژگان کلیدی: معنویت، اندیشه قرآنی، زمینه‌های انگیزشی معنویت، امام خامنه‌ای.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۲۴ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۹/۲

* استادیار گروه تفسیر، مجتمع عالی قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، (نویسنده مسئول) Ehsan_Ebrahimi@miu.ac.ir

* فارغ‌التحصیل سطح ۳ حوزه علمیه خواهران، مدرسه علمیه معصومیه (س): zanbaghooh@gmail.com

مقدمه

معنویت، مفهومی است که با مذهب و دین، ارتباط تنگاتنگی دارد. در طول تاریخ، معنویت محصول مشترک تمام ادیان توحیدی بوده، که به زندگی انسان‌ها سمت و سو داده است؛ از این رو باید عوامل رشد و تعالی یا موانع و چالش‌های حصول آن میان افراد بررسی گردد.

معنویت در حوزه تعالیم دینی، به معنای مجموعه‌ای از حالت‌هاست که در چارچوب برنامه دین و در ارتباط با خداوند متعال، به صورت‌های مختلف بر روان انسان اثر می‌گذارد. معنویت دینی، معنویت همراه با ایمان به خدا و عمل به احکام شریعت بوده که با معرفت آغاز شده و ایمان و التزام به شریعت، از ملزومات اصلی آن به شمار می‌آید؛ چنان‌که عقلانیت نیز، از پایه‌های اساسی آن است؛ به گونه‌ای که همه این عناصر، ارتباط تنگاتنگی با معنویت داشته و معیار حقیقی بودن آن محسوب می‌شوند. با توجه به این مؤلفه‌ها، معنویت یعنی برقراری ارتباط روحی-روانی با ماورای طبیعت و جهان متعالی همراه بینش و آگاهی که نتیجه آن، سلامتی و رشد روحی-روانی انسان است. نقطه مقابل آن، معنویت غیردینی (غربی و کاذب) است که معادل با حالت‌های روانی یا بهداشت روانی یا انواع تکنیک‌های آرامش (راحتی ذهن، آرامی، یوگای ذهن و...) یا به معنای کیفیت نفسانی یا تجربه عرفانی شخصی است که خاستگاه آن نیز گاهی اعراض از مشکلات و رنج‌های مادی است.

محور اندیشه‌های قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای نیز، بر پایه حفظ اسلام و بیداری اسلامی و خودباوری فرهنگی بنا نهاده شده است. در این اندیشه، ایشان با تکیه بر قرآن، عترت و تجربه‌های تاریخی، عشق به جهاد و شهادت و آگاهی بخشی سعی در جهانی شدن اسلام و پی‌ریزی مبانی انقلاب اسلامی دارند. ایشان با بهره‌گیری از آموزه‌های نظام‌مند اسلام، مباحث خود را منظومه‌وار و ناظر به نیازهای ثابت و متغیّر انسانی عرضه کرده و می‌کنند.

با بررسی بیانات امام خامنه‌ای (دام عزه) می‌توان به این نتیجه رسید که، وجه تمایز نظام اسلامی از سایر نظام‌ها، مسئله ایمان به خدا و تعبد به فرامین الهی است. ایمان به خداست که می‌تواند مردانی مثل قاسم سلیمانی را پرورش دهد و گرنه اگر عامل ایمان از دفاع و جهاد گرفته بشود، ما نیز مانند دیگر ملت‌ها خواهیم بود و هیچ برتری بر آنان نخواهیم داشت. زمانی که

ملتی به سلاح ایمان و عقلانیت مسلح گردد، می‌تواند تمام دشمنان را از پای درآورد. بر اساس آنچه گذشت، مسئله اصلی در این مقاله تبیین و تحلیل زمینه‌های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعہ بر پایه اندیشہ قرآنی رهبر معظم انقلاب است.

سیر حرکت در هر جامعہ‌ای را پیشوا و رهبر آن مشخص می‌کند و نگرش و منش رفتاری او بر کنش‌ها و واکنش‌های افراد جامعہ تأثیر مستقیمی دارد؛ از این رو باید با منظومۀ فکری امامان انقلاب اسلامی در موضوع شناخت معنویت در بُعد اجتماعی و عوامل و موانع آن آشنا شد. همچنین انقلاب اسلامی ایران، در مرحلہ گام دوم خود قرار دارد و یکی از مباحث مهم مطرح‌شده در بیانیه گام دوم انقلاب، بحث معنویت است که مقام معظم رهبری بر آن فراوان تأکید کرده‌اند. ایشان یکی از ثمرات انقلاب را افزایش عیار معنویت در جامعہ دانسته و می‌فرماید: «عیار معنویت و اخلاق را باید در فضای عمومی جامعہ به‌گونه‌ای چشمگیر افزایش داد.» (بیانات مقام معظم رهبری در گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://khl.ink/f/41673>)

ایشان در ادامه، به مهم‌ترین علت این پدیده اشاره کرده و می‌فرماید: «این پدیده مبارک را رفتار و منش حضرت امام خمینی (ره) در طول دوران مبارزه و پس از پیروزی انقلاب، بیش از هر چیز رواج داد.» (بیانات مقام معظم رهبری در گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲، <https://khl.ink/f/41673>) بر این اساس و با استناد به فرمودۀ مقام معظم رهبری، ناگزیر باید در کنار همه دیدگاه‌های عالمان دینی، به‌صورت ویژه به بررسی دیدگاه‌های رهبر جامعہ اسلامی ایران، حضرت آیت‌الله‌العظمی امام خامنہ‌ای، در بحث شناخت و گسترش معنویت در جامعہ و عوامل و موانع آن پرداخت.

پیشینه تحقیق

در کتاب‌ها و مقالات متعددی که بعد از انقلاب به چاپ رسیده، درباره شناسایی و معرفی دیدگاه‌های رهبر انقلاب، اهتمام خاصی دیده نشده است. در نوشتارهایی که به این موضوع پرداخته‌اند نیز، مطالب به صورت برداشت از اندیشہ رهبر انقلاب بررسی شده، و از مستندات و حیاتی این اندیشه‌ها نیز، در بیشتر مواقع غفلت شده است.

برای نمونه، در بررسی حدود ۵۰۰۰ پایان‌نامه و بسیاری از مقالات و کتاب‌ها در زمینه‌های شناختی گسترش معنویت در جامعہ مبتنی بر اندیشه مقام معظم رهبری، می‌توان به موارد محدودی اشاره کرد که هر کدام تنها به بخشی از این موضوع پرداخته‌اند؛ البته، چند سالی است در موضوع اندیشه‌های مقام معظم رهبری، مقالات و کتاب‌هایی ارائه شده؛ اما با بررسی‌های صورت‌گرفته، تبیین مستندات و حیاتی اندیشه‌های قرآنی رهبر انقلاب در حیطه معنویت، مغفول مانده است.

مبانی نظری پژوهش

أ. زمینه‌های انگیزشی و کنشی

یکی از مهم‌ترین عوامل گرایش انسان به سوی امور خیر، انگیزه است که موجبات عمل و کنش انسان را فراهم می‌سازد. در این راستا باید عوامل و موانع انگیزشی و کنشی معنویت، بررسی شوند.

ارتباط با هستی‌بخش عالم یکی از عوامل مهم انگیزشی است که کنش‌های مثبت را در پی دارد. این عامل مهم در اصطلاح دینی دعا نام دارد که همان نیایش با پروردگار عالمیان است و مهم‌ترین راه ارتباطی بین بنده و خداست. برای گام نهادن در مسیر معنویت باید از سایر اسباب نیز، بهره جست که یکی از آنها زهد و قناعت است که انسان را در مسیر اعتدال نگه داشته و در مقابل انسان باید از حرص و آز در امور نامشروع بپرهیزد تا موانع معنویت، سد راه پیشرفت او به سوی خداوند متعال نگردد.

انسان پس از بهره‌مندی از نعمت‌های الهی در راه معنویت باید شکر پروردگار عالم را به جا آورده و از هرگونه کفران و ناسپاسی خود را حفظ کند. در این راستا انسان با صداقت و وفای به عهد، حقوق الهی و انسان را رعایت کرده و از هرگونه کذب و نقض عهد بپرهیزد. صبر و پایداری یکی از ارکان مهم تداوم و حفظ معنویت است که در صورت جنح و فزع معنویت انسان کاسته شده و به تدریج مانع از نهادینه شدن معنویت در انسان می‌گردد. ظهور و بروز معنویت

در انسان در عمل وی متجلی شده و عمل صالح و نیک نشانگر رسوخ معنویت در انسان بوده و گناه و معصیت علامت رخت بر بستن معنویت در انسان است.

ب. معنویت

معنویات از ریشه «عنی» به معنای، هر آنچه است که مادی نباشد. (بستانی، ۱۳۷۵: ص ۸۴۲) معنویت در اصطلاح یعنی تلاش برای کنار گذاشتن ادراکات غیر واقعی و اشتباه یا به عبارت دیگر کنار گذاشتن روحیه خودخواهی برای شناخت بهتر روح؛ یعنی همان احساس نیاز انسان برای اتصال با منبع بی‌نهایت.

(شهدوست، و بسایت چطور، نقش معنویت در زندگی؛ توصیه‌هایی برای رشد معنوی،

<https://www.chetor.com/243213->

۱. در معنای دیگر، معنویت مفهومی متفاوتی و اشاره به حقیقتی خارجی دارد. در برداشت سنتی از معنویت به عنوان حقیقتی درونی یاد می‌شود. به واقع، معنویت نحوه مقابله ما با جهان است و نتیجه این رفتار حذف حالت‌های نفسانی نامطلوب است؛ مانند غم و اندوه، ناامیدی و بی‌هدفی و...؛ البته، تا آنجا که امکان‌پذیر باشد. (گروه نویسندگان، مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت، ۱۳۸۷ ه.ش: ص ۸۰۱)

معنویت‌های نوپدید و معنویت‌های حاکم بر غرب، معنویتی غیردینی، برخاسته از امیال و خواسته‌های مادی انسان برای رسیدن به آرامشی موقت است و در واقع این آرامش جایگزین خواسته‌های متعالی انسان گردیده است. در این نوع از معنویت هیچ‌جایی برای ارتباط با خدا، نورانیت دل و آرامش حقیقی وجود ندارد و تصویری غلط را از جهان و اهداف متعالی انسان به او ارائه می‌دهند و سعی می‌کنند با ابزار و وسایل مادی، انسان‌ها به یک آرامش مقطعی برسند؛ به عبارت بهتر، این‌گونه معنویت‌ها در راستای تثبیت نظام‌های سلطه طراحی و اجرا می‌گردد و سبب نابودی ارزش‌های متعالی در انسان‌ها خواهد شد. (الهامی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۰ ه.ش: ص ۳۷)

گفتنی است، از منظر خاص و دینی و با توجه به آیات و روایاتی که در زمینه معنویت وجود دارد، منظور از آن را می‌توان به عالم باطن و حقیقت و روح مرتبط کرد و بهترین کلمه را می‌توان

«حیات طیبه و نور الهی» دانست؛ بنابراین، می‌توان معنویت اسلامی را این‌گونه تعریف کرد: «معنویت، برآیندی از فرایند معرفت ایمان و عمل صالح در چارچوب شریعت اسلامی است. اگر حیات طیبه و نورانیت دل را به دست نیارید نمی‌توانید به معنویت برسید. خداوند منبع اصلی و محور بخشاینده معنویت است و بدون برقراری ارتباط با او این معنویت پوچ خواهد بود و چیزی جز فریب و دل‌مشغولی ظاهری نیست؛ بنابراین معنویت افاضه‌ای از سوی حق است.» (الهامی‌نیا و همکاران، ۱۳۹۰ه.ش: ص ۲۱) باید دانست که بشر در هر برهه‌ای از زمان به ارتباط با خالق از طریق دعا و تضرع به درگاه کبریایی‌اش نیازمند است. این نیاز یک نیاز اساسی است و سبب جهت‌دار شدن زندگی انسان می‌شود و برای انسان هویت می‌سازد. معنویت دارای درجات متعدّد و شدّت و ضعف است و با رشد ایمان و اخلاص در عمل و به تناسب آن معنویت، رو به رشد و فزونی می‌گذارد و آثارش را آشکار می‌سازد؛ اما اگر ذخیره معنوی در وجود انسان، از حدّ لازم پایین بیاید، سبب می‌شود که انسان دچار لغزش‌ها و گمراهی‌های بزرگی شود؛ چراکه انسان بدون منبع وحی در درون خود احساس پوچی و تهی بودن خواهد کرد و تنها توجّه به مبدأ عالم سبب می‌شود که روح زندگی و حیات در کالبد بی‌جان انسان بتابد. از این منظر نمی‌توان نقش معنویات را در زندگی انسان نادیده گرفت. (خسروپناه و همکاران، ۱۳۹۶ه.ش: ص ۳۰۱)

۱. نقش دعا و نیایش در گسترش معنویت در جامعہ

دعا از ریشه «دع و» جمع آن «أدعیه» و «دعوات» به معنای، استغاثه به خدا، درخواست داشتن (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۲، ص ۳۴۴)، تضرع، دعای برکت، درخواست حاجت از خدا برای خود و دیگران (دهخدا، بی‌تا: ذیل واژه دعا) سؤال کردن، رغبت به چیزی و خواستن از کسی آمده است. (فیروزآبادی، ۱۴۱۵ه.ق: ج ۴، ص ۳۵۸) دعا از نظر اصطلاحی به معنای «حاجت و نیاز انسان توأم با عجز و انابه به درگاه خداوند است.» (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۹ه.ش: ص ۱۰) گاه دعا در جنبه مقابل به کار می‌رود، یعنی به جای «دعا له» عبارت «دعا علیه» به کار می‌رود که معنای نفرین می‌دهد. زمخشری می‌گوید: «دَعَا لَهُ یعنی دعای نیک کرد او را و دعا کرد او را به خیر و دَعَا عَلَيْهِ، یعنی دعای بد کرد بروی.» (زمخشری، ۱۳۴۲: ص ۱۵۰)

مقام معظم رهبری در بیانات خود در خطبه‌های نماز جمعه دعا را این گونه تعریف می‌کنند: «دعا یعنی با خدای متعالی سخن گفتن؛ در واقع خدا را نزدیک خود احساس کردن و حرف دل را با او در میان گذاشتن. دعا یا درخواست است، یا تمجید و تحمید است، یا اظهار محبت و ارادت است؛ همه این‌ها دعاست.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/45178>)

بنیان و پایه دعا بر امید استوار است که سبب زنده و بیداری دل شده و حرکت آدمی را به دنبال خود دارد. مقام معظم رهبری در این زمینه می‌فرماید: «دعا، دل‌ها را مشتعل و منور می‌کند.» (مروری بر اهمیت و دستاوردهای دعا در بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۴/۳/۶، <https://khl.ink/f/29853>) و همچنین ایشان می‌فرماید: «تأثیرات معجزه‌آسایی دعا بر روی دل دارد و دل‌های مرده را، زنده می‌کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۸۷/۶/۲۹، <https://khl.ink/f/3813>)

از جمله شرایط استجاب دعا، می‌توان به بی‌آلایشی دل، معرفت به حق تعالی، همت بلند، خواسته‌های بزرگ، اجتناب از گناه و حضور قلب اشاره کرد که در آیات و روایات و کلام بزرگان به صورت مکرر به آن اشاره شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

با معرفت دعا کردن به چند شکل امکان دارد: اینکه بداند دارد با چه کسی سخن می‌گوید. در مرحله بعد تنها ادب در گفتار را رعایت بکند؛ حال به هر زبانی که می‌خواهد می‌تواند سخن براند و مهم‌ترین مرتبه دعا این است که با شوق و خضوع با خدای جهانیان ارتباط برقرار بکند. از منظر مقام معظم رهبری، بهترین دعاهای مأثوره، دعاهای صحیفه سجادیه (به ویژه دعاهای پنجم، هفتم، هشتم، شانزدهم، بیستم، سی و دوم)، کمیل، ابوحمزه ثمالی، مناجات شعبانیه و عرفه است.

(بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹،

<https://khl.ink/f/3316>)

مستندات بیانات رهبری را می‌توان در لسان آیات و روایات دریافت که به دعا کردن و درخواست کردن از خداوند در هر زمان و مکان سفارش شده است؛ خداوند می‌فرماید: «وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (غافر/ ۶۰)؛ پروردگار شما فرمود که مرا بخوانید تا دعایتان را اجابت کنم و آنان که از دعا و عبادت من اعراض و سرکشی می‌کنند، زود با ذلت و خواری در دوزخ شوند». خداوند متعال در این آیه از آنجا که هم دعا را مطلق آورده، و هم مستجاب کردن آن را، همه بندگان خود را به دعا و خواندن خود دعوت می‌کند و به استجاب آنان وعده می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۱۷، ص ۳۴۳)

از شرایط مهم استجاب دعا این است که با شرایط انجام بگیرد. یکی از مهم‌ترین آثار دعا آرامش قلبی است؛ خداوند متعال در این زمینه می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ» (رعد/ ۲۸)؛ همان کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌های آنان به یاد خدا آرام می‌گیرد؛ آگاه باش! که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد». بنابراین، «آن چیزی که، در سایه توجه به خدا، به خود و حقیقت خود و نیاز خود و دل خود متوجه می‌کند، دعا و عبادت و تضرع است.»

(بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دست‌اندرکاران مراسم حج، ۱۳۸۳/۹/۳۰،

<https://khl.ink/f/3264>)

یکی از نیازهای بنیادین انسان اتصال به خدای متعالی است. انسان تا زمانی که به منبع لایزال الهی متصل نباشد به آرامش نخواهد رسید؛ چراکه انسان در وجود خود نیازمند به پناهگاهی است که مشکل‌گشای مشکلات او باشد؛ بنابراین دعا و مناجات با خداوند هستی‌بخش سبب می‌شود که انسان خود را در این دریای بیکران هستی تنها و سرگردان ندیده و خود را متصل به مبدأ و هستی‌بخش عالم دانسته و با اطمینان و هدفمندی به زندگی ادامه دهد. دعا در بین عبادات از بهترین‌ها شمرده شده است. سدید از امام باقر(ع) سؤال می‌کند که: «کدام عبادت بهتر است؟ آن حضرت در جواب فرمود: چیزی نزد خدای عزوجل بهتر از این نیست که از او درخواست شود و از آنچه نزد او است خواسته شود، و کسی نزد خدای عزوجل

مبغوض تر نیست از آن کس که از عبادت او تکبر ورزد (و سرپیچی کند) و آنچه نزد اوست را درخواست نکند.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۴، ص ۲۱۰)

اگر دعا با شرایط صورت بگیرد و موانع استجاب دعا برطرف گردد، سبب اجابت آن از سوی خداوند خواهد گردید. دستاوردهای اجابت دعا بسیارند که به چند نمونه آن اشاره می‌شود:

از جمله دستاوردهای استجاب دعا که در شکوفایی دل بسیار مؤثر است، عبارتند از: «زنده نگهداشتن یاد خدا (زدودن دل از غبار غفلت)، تقویت و استقرار ایمان در دل، دمیدن روح اخلاص، خودسازی و رشد فضایل اخلاقی، ایجاد محبت و عشق به خدای متعال، دمیدن روح امید و قدرت مقاومت در مقابل چالش‌های زندگی، تزکیه و تعلیم، نترسیدن از بیگانگان و قلدران، برآمدن حوائج.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹ <https://khl.ink/f/3316>)

دعا سبب تقویت و استقرار ایمان در دل می‌گردد. «خصوصیت دعا این است که ایمان را در دل پایدار و مستقر می‌کند. ایمان قابل زوال در مواجهه با حوادث عالم و سختی‌ها، خوشی‌ها، تنعم‌ها و حالات گوناگون انسان، در خطر از بین رفتن است. می‌شناسید کسانی را که ایمان داشتند؛ اما در مواجهه با مال دنیا، با قدرت دنیا، با لذات جسمی و شهوات قلبی، ایمان از دست آن‌ها رفت. این، ایمان متزلزل و غیرمستقر است. خصوصیت دعا این است که ایمان را در دل انسان مستقر و ثابت می‌کند و خطر زوال ایمان با دعا و استمرار توجه به خدای متعالی از بین می‌رود.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

اگر دعا با خلوص نیت همراه باشد اثر معنوی خود را بر روح انسان گذارده و استمرار این حالت سبب نورانیت انسان می‌گردد. امام صادق (ع) فرمود: «عَلَيْكُمْ بِالْدُعَاءِ فَإِنَّكُمْ لَا تَقْرُبُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَا تَتْرَكُوا صَغِيرَةً لِّصَغَرِهَا أَنْ تَدْعُوا بِهَا إِنْ صَاحِبَ الصِّعَارِ هُوَ صَاحِبُ الْكِبَارِ»: شماره به دعا سفارش می‌کنم؛ زیرا با هیچ عمل دیگری همچون دعا، به خدا نزدیک نمی‌شوید.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران <https://khl.ink/f/3316>)

پیوند انسان از طریق دعا با خداوند متعال سبب اخلاص انسان می‌گردد. «[یک] دستاورد، دمیدن روح اخلاص در انسان است. با خدا سخن گفتن و خود را نزدیک او دیدن، به انسان روح اخلاص می‌دهد. اخلاص یعنی کار را برای خدا انجام دادن. همه کارها را می‌شود برای خدا انجام داد. بندگان خوب خدا همه کارهای معمولی روزمره زندگی را هم با نیت تقرب به خدا انجام می‌دهند و می‌توانند. بعضی هم هستند که حتی قُرب‌ترین و عبادی‌ترین کارها - مثل نماز - را نمی‌توانند برای خدا انجام دهند. بی‌اخلاصی، درد بزرگی برای انسان است.» («دعا روح اخلاص را در انسان می‌دمد.» ر.ک: بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

به همین دلیل امام صادق (ع) فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَا يَسْتَجِيبُ دُعَاءَ بَظْهَرِ قَلْبٍ قَاسٍ»: بدون تردید خداوند عزیز و جلیل دعای انسان‌های سنگدل را به اجابت نخواهد رساند.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۴۷۴) دعا باید همراه با خلوص نیت و برخاسته از قلبی پاک باشد و قلبی که به واسطه گناهان سخت شده است، از اجابت محروم است.

خودسازی و رشد فضایل اخلاقی؛ یعنی «[یک] دستاورد دعا، خودسازی و رشد فضایل اخلاقی در انسان است. انسان با توجه به خدا و با حرف زدن با خدای متعالی، فضایل اخلاقی را در خود تقویت می‌کند؛ این خاصیت قهری و طبیعی انس با پروردگار است؛ بنابراین دعا می‌شود پلکان عروج انسان به سمت کمالات. متقابلاً دعا رذایل اخلاقی را از انسان می‌زداید؛ حرص و کبر و خودپرستی و دشمنی با بندگان خدا و ضعف نفس و جبن و بی‌صبری را از انسان دور می‌کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹،

<https://khl.ink/f/3316>) انسان با توجه به خدا و درگاه احدیت می‌تواند فضائل اخلاقی را در خود تقویت کند؛ زیرا ارتباط با خداوند متعال سبب رشد فضایل اخلاقی و دوری از رذایل اخلاقی است. امام صادق (ع) می‌فرماید: «يَا مُبِيسِرُ ادْعُ وَ لَا تَقُلْ إِنَّ الْأَمْرَ قَدْ فُرِعَ مِنْهُ إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَنْزِلَةً لَا تُنَالُ إِلَّا بِمَسْأَلَةٍ وَ لَوْ أَنَّ عَبْدًا سَدَّ فَاهَ وَ لَمْ يَسْأَلْ لَمْ يُعْطَ شَيْئًا فَسَلْ تُعْطَا يَا مُبِيسِرُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ بَابٍ يَفْرَعُ إِلَّا يَوْشِكُ أَنْ يَفْتَحَ لِصَاحِبِهِ»: در نزد خداوند مقاماتی است که بدون

دعا کسی به آن نمی رسد...» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۴۶۷) بنابراین برخی از فضایل تنها از راه دعا به دست می آیند.

یکی از دستاوردهای دعا ایجاد محبت و عشق به خدای متعال است. «دعا عشق به خدای متعالی را در دل زنده می کند. مظهر همه زیبایی ها و خوبی ها ذات اقدس پروردگار است. دعا و انس و تکلم با خدای متعالی، این محبت را در دل به وجود می آورد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316,1384/7/29>) ذکر خدا هدایتگر و نورانی کننده جان و دل مؤمن است و باعث تقویت یاد خدا و انس و محبت خدا می شود؛ امام صادق (ع) فرموده اند: «هَلِ الدِّينُ إِلَّا الْحُبُّ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحِبُّكُمْ اللَّهُ» (برقی، ۱۳۷۱، ص ۲۶۳): آیا دین جز محبت است، همانا خداوند می فرماید: «اگر خدا را دوست می دارید از من پیروی کنید تا خدا شما را دوست بدارد.»

دمیدن روح امید و قدرت مقاومت در مقابل چالش های زندگی یکی دیگر از دستاوردهای دعا است: «دعا به انسان قدرت مقاومت در مقابل چالش های زندگی را می دهد. هر کس در دوران زندگی خود با حوادثی مواجه می شود و چالش هایی پیدا می کند. دعا به انسان توانایی و قدرت می دهد و انسان را در مقابل حوادث مستحکم می کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316,1384/7/29>) ؛ به همین دلیل رسول الله ﷺ دعا را سلاح مؤمن معرفی کرده اند: «الدُّعَاءُ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ وَعَمُودُ الدِّينِ وَنُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (علی بن موسی، ۱۴۰۶ق: ص ۶۵): دعا سلاح مؤمن و پایه دین و روشنی آسمان ها و زمین است. «پیامبر اکرم (ص) در میدان جنگ همه امور لازم را انجام داده، ضمن آماده کردن سپاه و امکانات، توصیه های لازم را به آنان کرده و خود فرماندهی سپاه را عهده دار می شدند؛ اما در عین حال در وسط میدان جنگ دست به دعا بلند کرده و با تصریح از خداوند متعال خواسته های خویش را از طلب می کرد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعه تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316,1384/7/29>)

این مطلب را می توان در کلام امام رضا (ع) یافت که می فرماید: «اِنَّ فَضَالَ عَنِ بَعْضِ اصْحَابِنَا عَنِ الرَّضَا (ع) اَنَّهُ كَانَ يَقُولُ لِاصْحَابِهِ عَلَيْكُمْ بِسِلَاحِ الْأَنْبِيَاءِ فَقِيلَ وَ مَا سِلَاحُ الْأَنْبِيَاءِ قَالَ الدُّعَاءُ»: به سلاح پیامبران مجهز شوید! از ایشان سؤال شد: سلاح پیامبران چیست؟ فرمود: دعا.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۴۶۸)

تزکیه و تعلیم؛ «در دعا فقط این نیست که انسان دل را به خدا نزدیک می کند؛ این هست، فراگیری هم هست. در دعا هم تعلیم است، هم تزکیه هست. دعا هم ذهن را -این دعا های ماثور از ائمه (ع) روشن می کند، حقایقی را، معارفی را به ما می آموزد که در زندگی به آن ها نیاز داریم- و هم دل را متوجه به خدا می کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعۀ تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

البته برای درمان دردهای جامعہ نباید تنها به دعا بسنده کرد و از فعالیت های سازنده اجتماعی دست برداشت؛ همان گونه که در سیره بزرگان دین آمده است که ایشان شیران روز (برای حل مشکلات جامعہ) و زاهدان و دعاگویان خستگی ناپذیر شب (برای جامعہ بشری) هستند؛ حضرت علی (ع) می فرماید: «... مَا يَرِيدُ فِيهِمْ رَجَالٌ لَا يَنَامُونَ اللَّيْلَ لَهُمْ دَوَى فِي صَلَاتِهِمْ كَدَوَى النَّحْلِ يَبِيْتُونَ قِيَاماً عَلَى أَطْرَافِهِمْ وَ يَصْبُحُونَ عَلَى خُبُولِهِمْ رُهْبَانٌ بِاللَّيْلِ لِيُوتَ بِالنَّهَارِ هُمْ أَطْوَعُ لَهُ مِنْ الْأَمَةِ لِسَيْدِهَا كَالْمَصَابِيحِ كَأَنَّ قُلُوبَهُمُ الْقَنَادِيلُ وَ هُمْ مِنْ حَسَنِيَةِ اللَّهِ مُشْفِقُونَ يَدْعُونَ بِالشَّهَادَةِ وَ يَتَمَنَّوْنَ أَنْ يَقْتُلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ شِعَارُهُمْ يَا لِنَارَاتِ الْحُسَيْنِ إِذَا سَارُوا يَبْسِرُ الرَّعْبُ أَمَامَهُمْ مَسِيرَةَ شَهْرٍ يَمْشُونَ إِلَى الْمَوْلَى إِزْسَالاً بِهِمْ يَنْصُرُ اللَّهُ إِمَامَ الْحَقِّ»: رادمردانی از ایشان، شب هنگام نخوابند. زمزمه نمازشان چنان زمزمه زنبوران عسل، فضا را آکنده سازد. از شب تا صبح در حال قیام و رکوع و سجودند و بامدادان بر مرکب های شان سوارند. آنان، راهبان شب و شیران روزند.» (مجلسی، بی تا: ج ۵۲، ص ۳۰۸)

از نتایج مهم دعا و دست توسل زدن به دامن ائمه اطهار و توکل به خداوند متعال این است که انسان از دشمنان و بیگانگان ترسی به دل راه نداده و از هیچ قدرتی نمی ترسند، مقام معظم رهبری در این باره می فرماید: «دلی که از خوف و محبت خدا و توجه به پروردگار پر شد، دیگر از هیچ قدرتی واهمه نخواهد داشت. فایده دعا این است. راز بزرگ موفقیت امام بزرگوار ما -که می دیدید مثل کوه، استوار ایستاده بود- همان ایستادگی وی بود که از راه ارتباط با خدا به دست

آورده بود. رابطه با خدا، این فایده را دارد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعہ تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

به همین دلیل ایشان تکیه بر دعا و تضرع را به خصوص برای جوانان مهم دانسته اند؛ زیرا سرنوشت ملت در دست جوانان است و جوانانی که با دعا ارتباط خود را با خدا حفظ کرده اند، ترسی از دشمنان به دل راه نداده و فریفته دشمن نمی شوند. نترسیدن از دشمن نتیجه انس با خدا و دعا و تضرع به درگاه احدیت است. (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعہ تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

یکی دیگر از دستاوردهای دعا، برآمدن حاجات است. «البتہ همه خواص دعا این نیست؛ این هم یکی در کنار بقیہ دستاوردهای دعاست. فرمود: «وَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ» (نساء/۳۲)؛ از خدای متعالی بخواهید و نیازهای خودتان را از او بطلبید. خدای متعالی کریم تر از آن است که باب دعا را باز کند؛ اما باب اجابت را ببندد.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعہ تهران ۱۳۸۴/۷/۲۹، <https://khl.ink/f/3316>)

در منطق قرآن کریم عبارت «وَسْأَلُوا اللَّهَ مِنْ فَضْلِهِ» دو فایده دارد: اول این که ادب دعا و درخواست بنده از خدای تعالی را به بندگان آموخته، چون انسانی که نسبت به خیر و شر واقعی خویش جاهل است، اگر بخواهد از پروردگار عالم که به حقیقت حال او واقف است، چیزی درخواست کند، شایسته است که تنها خیر خود را از او بخواهد و انگشت روی مصداق خیر نگذارد، و راه رسیدن به آن را معین نکند؛ زیرا چه بسا شخصی نسبت به یک حاجت از قبیل مال یا فرزند یا جاه و منزلت یا بهبودی و عافیت بی طاقت شده و در به دست آوردن محبوبش دست به دعا برداشته، و هر وقت دعا می کند، جز برآمدن آن حاجتش چیزی نخواسته؛ ولی همین که دعای وی مستجاب شده و حاجتش برآورده شده، معلوم شده که هلاکت و خسران وی در اجابت آن دعا بوده است. فایده دوم این است که دعای انسان با حکمت الهی منافات نداشته باشد؛ پس نباید از فضلی درخواست کند که به دیگران اختصاص داده شده؛ چون اگر مردان فضل زنان را بخواهند و برعکس زنان فضل مردان را بخواهند و خدا نیز این فضل را به ایشان عطا کند، حکمت الهی باطل شده و احکام و قوانینی که به مقتضای حکمت تشریح فرموده

فاسد می‌شود؛ پس سزاوار است که انسان وقتی از خدای تعالی حاجتی را می‌خواهد، از خزینۀ غیب خدا بخواهد، نه اینکه از دارندگان آن بگیرد، و به او بدهد، و وقتی هم از خزینۀ غیب او می‌خواهد، رعایت ادب را کرده، به خداوند متعال علم نیاموزد؛ زیرا خدا عالم به حال اوست، و می‌داند که راه رسیدن به حاجت وی چیست، پس باید این‌طور درخواست کند: پروردگارا حاجت مرا به آن مقدار و آن طریقی که خودت می‌دانی خیر من در آن است برآورده بفرما! (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۴، ص ۳۳۸-۳۳۹)

مهم‌ترین دستاورد دعا را می‌توان فقیر محض بودن، در هنگام دعا دانست. این حقیقت را خداوند متعال این چنین بیان می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ إِنْ يَشَأْ يُدْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ، وَ مَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ» (فاطر/ ۱۵): ای مردم، شما به خدا نیازمندید، و خداست که بی‌نیاز ستوده است.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه‌های نماز عید فطر، ۱۳۶۹/۲/۷، <https://khl.ink/f/2302>)

گاه، دعا به شکل نفرین تجلی می‌یابد. این مطلب در افراد متفاوت دیده می‌شود و گاه، شرایط برای اولیای دین به حدی می‌رسد که دعای ایشان، مصداق نفرین پیدا می‌کند. امیرالمؤمنین (ره) هنگام خسته شدن از اُمت خود، در خواب به پیامبر (ص) شکایت کردند. ایشان می‌فرماید: «فَقُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَاذَا لَقِيتُ مِنْ أُمَّتِكَ مِنَ الْأَوْدِ وَاللَّدَدِ فَقَالَ ادْعُ عَلَيْهِمْ فَقُلْتُ أَبَدَلْنِي اللَّهُ بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ وَ أَبَدَلَهُمْ بِي شَرًّا لَهُمْ مِنِّي» (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: خطبه ۷۰)؛ عرض کردم: «یا رسول‌الله! از دست اُمت تو، چه مصیبت‌ها کشیدم! چه دشمنی‌ها با من کردند، چه لجاجت‌ها با من ورزیدند و چه سختی‌ها از دست آنان کشیدم.» در یک عبارت دیگر، چنین آمده است که «به پیغمبر عرض کردم: یا رسول‌الله! آنان از من خسته شدند، من هم دیگر از دست آن‌ها خسته شده‌ام!» «فقال: ادع عليهم: پیغمبر فرمود: [علی جان!] نفرینشان کن!» امیرالمؤمنین (ع)، می‌خواهد اُمتی را نفرین کند که این قدر اذیتش کردند؛ ببینید نفرین علی چیست؟: «فقلت: أَبَدَلْنِي اللَّهُ بِهِمْ خَيْرًا مِنْهُمْ»: به جای آن‌ها، بهتر از آنان را به من بدهد. «وَ أَبَدَلَهُمْ شَرًّا مِنِّي»: و به جای من، کسی بدتر از من را به آن‌ها بدهد! معنای جمله‌ها این

است که: «خدایا مرگ علی را برسان!» و این دعا مستجاب شد!» (بیانات مقام معظم رهبری
خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۷۲/۱۲/۱۳، <https://khl.ink/f/2705>)

بسیاری از ائمت اسلام به دلیل کم‌کاری‌های خود دچار نفرین مسلمانان می‌شوند: «به
اتفاقی که در جنگ احد افتاد، توجّه کنید. آن پنجاه نفری که دچار نفرین و شکوه همه مسلمان‌ها
در طول این چهارده قرن شدند، مسلمان بودند؛ اصحاب پیغمبر بودند؛ خیلی از آن‌ها در جنگ
بدر شرکت کرده بودند؛ مردمان بدی نبودند اما همین‌ها دچار آن آفت شدند؛ یعنی به خاطر
جمع‌آوری غنیمت، گردنه را رها کردند؛ میدان را به دشمن دادند و سبب شدند که مقدار زیادی
از خون‌های پاک بر زمین ریخته شود. خونی مثل خون حمزه سیدالشهداء بر زمین ریخته شد.
پیغمبر زخم خورد و حکومت اسلام و نظام نوپای اسلامی دچار تزلزل شد؛ به دلیل کوتاهی این
پنجاه نفر. قرآن در باره این پنجاه نفر می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا
اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَ لَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ» (آل‌عمران/
۱۵۵)؛ یعنی کاری که این‌ها کردند، نتیجه اشتباهات و لغزش‌هایی بود که قبل از این کرده
بودند. هر لغزشی به نوبه خود لغزش‌های دیگری را بر انسان تحمیل می‌کند؛ یعنی پایه ایمان را
سست می‌کند و سستی ایمان، تأثیر سوء خودش را در عمل بعدی ما می‌گذارد. وقتی ما لغزش
پیدا می‌کنیم، این لغزش روی ایمان ما - و لو نامحسوس - تأثیر می‌گذارد». (بیانات مقام معظم
رهبری سی روز، سی گفتار، بیست و هفتم: ایمان، ۱۳۹۰/۶/۶، <https://khl.ink/f/17091>)
بنابراین باید توجّه داشت، گاه خطای عملکردی انسان در یک برهه زمانی، تأثیراتی را در آینده
انسان می‌گذارد که سبب لعن و نفرین او می‌گردد.

گاه، عملکرد اشتباه قومی سبب نفرین اولیای الهی نسبت به آن قوم می‌شود؛ همچنان که
«حضرت موسی (ع) به خداوند متعال عرض کرد: «وَ قَالَ مُوسَى رَبَّنَا إِنَّكَ آتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَ
مَلَآءَهُ زِينَةً وَ أَمْوَالاً فِى الْحَيَاةِ الدُّنْيَا رَبَّنَا لِيُضِلُّوْا عَنْ سَبِيلِكَ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَ
انْشُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوْا حَتَّى يَرَوْا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ» (یونس/ ۸۸) نفرین کرد. فرعون در
مقابل حضرت موسی (ع) یک قدرت فائده‌ای بود؛ زینت، اموال، استعداد، سلاح، پول،
همه چیز در اختیار او بود. موسی (ع) دست‌تنها بود؛ از خدای متعالی درخواست کرد، استغاثه

کرد؛ خداوند متعال در جواب فرمود: «قَالَ قَدْ أُجِيبَتْ دَعْوَتُكُمَا» (یونس / ۸۹)؛ دعای شما دو نفر را -موسی و هارون(ع)- را ما قبول کردیم؛ مستجاب کردیم.» (بیانات مقام معظم رهبری دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۵/۹/۱۳۹۶ه.ش، <https://khl.ink/f/38427>) البتّه در این مورد خداوند برای اجابت این نفرین حضرت موسی(ع) شرط قرار داد و فرمود: «فَاسْتَقِيمَا وَلَا تَتَّبِعَانِ سَبِيلَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ» (یونس / ۸۹) بایستید، استقامت کنید! (بیانات مقام معظم رهبری دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۵/۹/۱۳۹۶ه.ش، <https://khl.ink/f/38427>) بنابراین پذیرش نفرین افراد دارای شروطی است و حتی پیامبر اولوالعزم نیز، هنگام پذیرش دعا یا نفرین خود باید به این شروط عمل کند.

مستند قرآنی این آیات را علامه طباطبایی (ره) مطرح می‌کند که حضرت موسی(ع) از خدای تعالی خواست: «اطْمِئِنَّ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ» (یونس / ۸۸) درخواست کرد که وضع اموال فرعونیان را به سوی فنا و زوال تغییر دهد و همچنین: «وَ اَشْدُدْ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتَّىٰ يَرُوا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ» (یونس / ۸۸) بر دل‌های آن‌ها گره بزن؛ یعنی خدایا دل‌هایشان را دچار قساوت کن و آن‌چنان دل‌هایشان را ببند که به هیچ‌وجه راهی برای هدایت در آن نماند و گنجایش پذیرفتن حق را نداشته باشند و تا ابد ایمان نیاورند تا آنکه عذاب الیم را ببینند.» (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش: ج ۱۰، ص ۸۸)

۲. نقش زهد و قناعت در گسترش معنویت در جامعه

«زَهْدٌ» به معنای روی‌گردان‌شدن از چیزی، روی‌گردانی از دنیا و خوشی‌های آن و گرایش به عبادت خدا است. (بستانی، فؤاد أفرام، ۱۳۷۵: ص ۴۶۳) زاهد کسی است که به آمدن و رفتن دنیا بی‌اعتنا باشد. ضمن کار و تلاش، از دنیا استفاده کند؛ ولی در عین حال به دنیا بی‌اعتنا باشد. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۳، ص ۱۸۳)

مقام معظم رهبری در معنای لغوی زهد می‌فرماید: زهد یعنی دل‌باخته و دل‌بسته دنیا نشود؛ اسلام در عین توصیه به زهد، قطع رابطه با دنیا و کنار گذاشتن دنیا را ممنوع می‌شمرد. دنیا به معنای همین طبیعت، بدن، زندگی، جامعه، سیاست، اقتصاد، روابط اجتماعی، فرزند، ثروت،

خانه و... گفته می شود که دل بستگی به این دنیا کاری ناپسند است. دلباخته و دل بسته به دنیا نشدن همان زهد است؛ البته نباید متاع و زینت دنیا را رها کرد؛ زیرا خداوند در قرآن می فرماید: (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، <https://khl.ink/f/3382>، ۱۳۸۶/۲/۲۵) «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا» (اعراف/۳۲)؛ یعنی کسی حق ندارد که از دنیا اعراض کند.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، <https://khl.ink/f/3382>) البته مراتب زهد متفاوت است، زهد علوی مرتبه ای فراتر از ذهن ماست؛ ولی انسان می تواند از زیاده طلبی و افزون خواهی دوری گزیده و از اثرات نامطلوب آن بر حذر باشد و قلب و ایمان خود را حفظ کرده تا به مظاهر دنیوی آلوده نشود. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از فرماندهان سپاه، <https://khl.ink/f/3143>، ۸۱/۶/۲۴) قناعت از ریشه «ق ن ع» به معنای رضایت انسان از چیزی است (راغب، مفردات، ۱۳۷۴ ش: ص ۶۸۵) و قانع به کسی گفته می شود که به اندک چیزی قانع شده و عصبانی نشده و ترش نمی کند و از شدت عصبانیت سرخ نمی شود. (طریحی، ۱۳۷۵ ه. ش: ج ۴، ص ۳۸۴) واژه قناعت در اینجا موازی با زهد مورد توجه قرار می گیرد.

مقام معظم رهبری با توجه به خطبه های و حکمت های نهج البلاغه در باره زهد چنین می فرماید: زهدی که مورد نظر اسلام و معصومین (ع) بوده را می توان به دو دسته تقسیم کرد: اول، آن که انسان بتواند در برابر وسوسه های شیطانی صابر بوده و استقامت کند. دوم، آن که نعمت های الهی را که خداوند به انسان ارزانی داشته شکر نماید و دچار ناسپاسی و غفلت نشود؛ که این غفلت انسان را به وادی هلاکت خواهد کشاند. (بیانات مقام معظم رهبری در شرح حدیث، جلسه ۳۴، <https://farsi.khamenei.ir/newspart->، ۷۸/۱۰/۲۷، <https://khl.ink/f/3382>)

(index?tid=2071#11733)

نتیجه و عملکرد زاهدان را می توان در این بیان امام علی (ع) در خطبه ۱۱۳ یافت: «إِنَّ الزَّاهِدِينَ فِي الدُّنْيَا تَبَكَّى قُلُوبُهُمْ وَ إِنْ ضَجَّكُوا وَ يَشْتَدُّ حُرَّتُهُمْ وَ إِنْ فَرَحُوا وَ يَكْتُرُ مَقْتُهُمْ أَنْفُسُهُمْ وَ إِنْ اغْتَبَطُوا بِمَا رَزَقُوا» (شریف الرضی، ۱۴۱۴ ق: ص ۱۶۸): افراد زاهد در دنیا

قلب‌هایشان گریان است، هر چند بخندند. حزن ایشان شدید است، هر چند شادمان باشند. آنان از خودشان بسیار خشمگین و ناراضی هستند، هر چند دیگران، به واسطه رزق‌های الهی به زاهدان، به حالشان غبطه می‌خورند.»

طبق بیان مقام معظم رهبری «امیرالمؤمنین زهد را به عنوان علاج همه بیماری‌ها معرفی می‌کند؛ آن روز رو به مردم می‌گویند به شیرینی‌ها و لذت‌های دنیا جذب نشوید!» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم و کارگزاران نظام، ۱۳۷۵/۹/۵
(<https://khl.ink/f/2819>)

مستندات بیانات مقام معظم رهبری را می‌توان در آیات و روایات این‌گونه یافت. امیرالمؤمنین معنای زهد را بر اساس آیه قرآن این چنین تبیین فرموده که «زهد» در میان دو کلمه از قرآن قرار دارد، چنانکه حق سبحانه فرموده: «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» (حدید/ ۲۳): تا اینکه بر آنچه از دست داده‌اید، متأثر و اندوهگین نشوید و آنچه داده می‌شوید سرمست نگردید. (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: حکمت ۴۴۸، ص ۵۵۳) این جمله بیانگر علت مطلبی است که در آیه قبل بود: «مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ»: هیچ مصیبتی نه در زمین و نه در نفس‌های شما [به شما] نرسد، مگر آنکه پیش از آنکه آن را پدید آوریم، در کتابی است. این [کار] بر خدا آسان است.» (حدید/ ۲۲) و آن اینکه خداوند متعال از نوشتن حوادث قبل از وقوع آن خبر داده و دیگری خبر از خود حوادث است و این آیه بیانگر خبر دادن خداست، نه خود حوادث، و کلمه «أسی» ریشه فعل «تاسوا» به معنای اندوه است، و مراد از «ما فات» و «ما اتی» نعمت فوت‌شده، و نعمت داده‌شده است. معنای آیه این است که: «اینکه ما به شما خبر می‌دهیم که حوادث را قبل از اینکه حادث شود نوشته‌ایم، برای این خبر می‌دهیم که از این به بعد دیگر به خاطر نعمتی که از دستتان می‌رود اندوه مخورید، و به خاطر نعمتی که خدا به شما می‌دهد خوشحالی مکنید، برای اینکه انسان اگر یقین کند که آنچه فوت شده باید می‌شد، و ممکن نبود که فوت نشود، و آنچه عایدش گشت باید می‌شد و ممکن نبود که نشود، ودیعه‌ای است که خدا به او سپرده چنین کسی نه در هنگام

فوت نعمت خیلی غصه می‌خورد، و نه در هنگام فرج و آمدن نعمت.» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۱۹، ص ۱۶۷)

عملکرد زاهدانه را امیرالمؤمنین (ره) این چنین توصیف می‌کنند: «أَيُّهَا النَّاسُ الرَّهَادَةُ قَصْرُ الْأَمَلِ وَ الشُّكْرُ عِنْدَ النَّعْمِ وَ الْوَرَعُ عِنْدَ الْمَحَارِمِ فَإِنْ عَزَبَ ذَلِكَ عَنْكُمْ فَلَا يَغْلِبُ الْحَرَامُ صَبْرَكُمْ وَ لَا تَنْسَوُا عِنْدَ النَّعْمِ شُكْرَكُمْ فَقَدْ أَعَذَرَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ بِحُجَجٍ مُسْفِرَةٍ ظَاهِرَةٍ وَ كَتَبَ بَارِزَةَ الْعَذْرِ وَاضِحَةً». (شریف الرضی، ۱۴۱۴ق: خطبه ۸۱، ص ۱۰۶) ویا (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق: ج ۵، ص ۳۲۴) زهد بدین معناست که انسان در برابر نعمت‌های الهی شکرگزاری نموده و در مقابل حرام‌های الهی از هوس‌ها خودداری کند، نتیجه این حالت آن است که عمل حرام بر صبر انسان غلبه نکرده و انسان شکرگزاری در برابر نعمت‌ها را از یاد نمی‌برد. خداوند به وسیله حجت‌های آشکار و روشن (پیامبران و عقل) و کتاب‌های (آسمانی) آشکار، جای عذری برای انسان باقی نگذاشته است.

مهم‌ترین عامل پیروزی انسان‌ها در ابعاد مختلف قطع وابستگی به دنیا است. خداوند در قصص آیه ۵۸ اشاره می‌کند که بسیاری از امت‌های گذشته به علت گرفتار شدن به دنیا هلاک شدند. این دنیاطلبی سبب می‌شود آرمان‌ها و اهداف انقلاب‌ها رنگ ببازد، حکومت‌ها از مسیر خود خارج بشوند، دوستان و فدائیان امروز تبدیل به دشمنان فردا بشوند، چشم و دل انسان کور بشود و برده حکومت‌های فاسد شرق و غرب عالم بشود. (بیانات حجت‌الاسلام ابوالقاسمی، در روز بیستم ماه رمضان ۱۴۰۱ ش)

بنابراین زهد سبب می‌شود انسان در عین حالی که از امکانات دنیوی استفاده می‌کند، بدان بی‌رغبت شده و به سوی حق روی آورده و برای سعادت دنیا و آخرت خود و دیگران نهایت سعی و تلاش را به کار بندد.

۳. نقش شکر در گسترش معنویت در جامعه

«شکر» به معنای به یاد آوردن و تصوّر نعمت و اظهار آن نعمت است. گفته شده «شکر» مقلوب از «کشر» به معنای «کشف و آشکار کردن» است. نقطه مقابل «شکر»، واژه «کفر»

است که به معنای فراموشی نعمت و پوشیده داشتن آن است. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ش: ج ۲، ص ۳۴۳)

شکر به معنای ثناگویی در مقابل نعمت، اعتراف به نعمت توأم با نوعی تعظیم و اظهار نعمت آمده است. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ص ۶۲)

معنای شکر از دیدگاه مقام معظم رهبری این است که نعمتی را که خدا به انسان داده، در مرحله اول بشناسد (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با جمعی از فرماندهان سپاه، ۱۳۷۰/۶/۲۷، <https://khl.ink/f/2490>) و بداند که این نعمت از جانب خداوند است و انسان در قبال آن مسئول است. متأسفانه انسان در بیشتر مواقع متوجّه نیست که این نعمت الهی است و بعد از آنکه آن را از دست داد، تازه متوجّه عمق و عظمت آن نعمت می‌شود؛ مانند نعمت سلامتی که تا انسان از آن بهره‌مند است، متوجّه بزرگی آن نیست؛ ولی به محض آنکه آن را از دست داد، متوجّه وجود آن می‌شود. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی، ۱۳۸۵/۳/۲۹، <https://khl.ink/f/3344>)

انسان پس از شناخت نعمت باید آن را در جای خودش مصرف کند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با نخبگان علمی، ۱۳۹۵/۷/۲۸، <https://khl.ink/f/34703>) اگر انسان خیال کند این اوست که این نعمت را برای خود فراهم و ایجاد کرده غصب و خشم الهی را برانگیخته است، خداوند در قصص و زمر می‌فرماید: «قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ عِنْدِي أَوَلَمْ يَعْلَم أَنَّ اللَّهَ فَذُ أَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهِ مِنَ الْفُرُونَ مَنْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَ أَكْثَرُ جَمْعًا وَ لَا يَسْئَلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ» (قصص / ۷۸) و (زمر / ۴۹) «فَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَا ثُمَّ إِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّا قَالَ إِنَّمَا أُوتِيتُهُ عَلَىٰ عِلْمٍ بَلْ هِيَ فَتْنَةٌ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ». (نساء / ۷۹): اگر انسان بگوید این توانایی از آن خودم است، این باوری غلط است یا در مبارکه نساء می‌فرماید: «مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنَ نَفْسِكَ وَأَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا» (نساء / ۷۹): هر حادثه خوب و بدی که به شما می‌رسد، از آن خداست. (طریقی اسلامی، ۱۳۹۶.ش: ص ۲۱۸) و در جای دیگر می‌فرماید: هر نعمتی هم که به شما می‌رسد از آن خداوند است: «وَ مَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ ثُمَّ إِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيْهِ تَجَنَّرُونَ» (نحل / ۵۳)

خود شکر یکی از نعمت‌های الهی است. وقتی که شکر می‌کنید، ذکر الهی را بر زبان جاری می‌سازید و این شکر نعمت دارای خواص زیادی، از جمله صبر و پایداری است. انسانی که شکر می‌کند امید به درگاه الهی دارد و می‌تواند در برابر مشکلات و مصائب پایداری و استقامت کند. شکر، سبب افزایش نعمات الهی خواهد شد: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ». یکی دیگر از خواص شاکر بودن، خاضع بودن انسان است، یعنی غرور و تکبر وجود او را نمی‌گیرد. (بدرخانی، ۱۴۰۰ه.ش:ص ۳۰۷)

خداوند متعال این حقیقت را اعلام کرده که شکر نعمت - که به کار بردن نعمت به گونه‌ای است که احسان نعمت‌دهنده را یادآوری و اظهار کند - مایه افزایش نعمت شده و کفران آن، موجب عذاب شدید می‌گردد. در اینجا نکته لطیفی وجود دارد که خداوند افزایش نعمت را به‌طور صریح به خود نعمت داده است و فرموده «لَأَزِيدَنَّكُمْ: حتماً نعمت را برایتان زیاد می‌کنم؛ ولی در مورد تهدید کفران‌کنندگان، به‌صراحت نفرموده که: «شمارا عذاب می‌کنم»؛ بلکه به شکل تعریض و اشاره فرموده: «عذاب من سخت است»؛ که این شیوه کریمان است که در وعده و وعیدشان غالباً به عذاب تصریح نمی‌کنند. نکته دیگر آنکه/ شریفه مطلق است و دلیلی نیست که تنها به وعده و وعیدهای دنیوی اختصاص پیدا کند یا مختص به آخرت شود؛ ضمن اینکه از آیات کریمه قرآن استفاده می‌شود که ایمان و کفر، تقوا و فسق، هم در شئون زندگی دنیا و هم در زندگی آخرت تأثیرگذار هستند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش:ج ۱۲، ص ۲۲-۲۳)

امام باقر (ع) از رسول خدا (ص) پرسیدند: «بهترین بندگان چه کسانی هستند؟» «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْقَائِمِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص عَنْ خِيَارِ الْعِبَادِ فَقَالَ الَّذِينَ إِذَا أَحْسَنُوا اسْتَبْسَرُوا وَإِذَا أَسَاءُوا اسْتَعْفَرُوا وَإِذَا أُعْطُوا شَكَرُوا وَإِذَا ابْتُلُوا صَبَرُوا وَإِذَا غَضِبُوا عَفَرُوا» (ابن بابویه، ۱۳۶۲:ج ۱، ص ۳۱۷) فرمود: کسانی که وقتی کار نیک می‌کنند خرسند می‌شوند و چنانچه کار بدی کردند، استغفار و عذرخواهی می‌کنند و وقتی چیزی به او می‌دهند یا عطایی به او می‌شود، سپاسگزاری می‌کنند و... «إِذَا أُعْطُوا شَكَرُوا»: وقتی خدای متعالی به او چیزی می‌دهد، سپاسگزار باشد». (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۳۹۳/۲/۲، <https://khl.ink/f/45867>) ظاهر عبارت «أعطوا» شامل عطای الهی و عطای بشری می‌گردد، چنانکه در روایات از امام رضا (ع) آمده است: «قَالَ سَمِعْتُ

الرِّضَاعَ يَقُولُ مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعَمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۲۴): کسی که تشکر نکند از افرادی که نعمتی را می‌دهند، از خداوند عزوجل شکرگزاری نکرده است.»

هرچند ظاهراً اینجا مراد عطای الهی است؛ یعنی می‌بیند نعمت‌های الهی را یا نعمت جدیدی به او داده می‌شود، شکرگزار باشد؛ غافل نباشد از اینکه خدای متعالی این نعمت را به او داده است. غفلت از نعمت، انسان را به ناسپاسی می‌کشانند. «وَ إِذَا ابْتَلُوا صَبَرُوا»؛ وقتی هم که یک ابتلائی در زندگی این‌ها پیش آمد، مشکلی برایشان پیش آمد، در آن هم صبر کنند؛ که این صبر و شکر با همدیگر ارتباط نزدیکی هم دارند.» (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۳۹۳/۲/۲، <https://khl.ink/f/45867>)

یکی از آثار شکر، صابر شدن انسان است. «یعنی وقتی شما توجه داشتید که خدای متعالی چقدر نعمت به شما داده، اگر یک ابتلائی هم به شما داد، بیماری‌ای، گرفتاری‌ای پیدا کردید، صبر می‌کنید؛ می‌گویید خب، اینکه در مقابل آن همه لطف الهی چیزی نیست. لذا در دعای روزهای رجب می‌خوانید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِصَبْرِ الشَّاكِرِينَ لَكَ» صبر افراد شکرگزار [را طلب می‌کنیم]، که حالا ان شاء الله همه ما ایام رجب را که در پیش است، مغتنم بشماریم.» (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۳۹۳/۲/۲، <https://khl.ink/f/45867>)

انسان موظف است برای تمام نعمت‌هایی که خدا به او ارزانی داشته است، شکر و سپاس گوید؛ هنگامی که خداوند یک موفقیتی را به انسان ارزانی می‌دارد، انسان موظف است توسل و توجه خود را افزایش دهد؛ اما متأسفانه انسان‌ها، فراموش کار و ناسپاس هستند. خداوند در آیات فتح فرموده است: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا لِيُغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يَتِمَّ نِعْمَتُهُ عَلَيْكَ وَ يَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَ يُنصِرَكَ اللَّهُ نَصْرًا عَزِيزًا»؛ پس باید رابطه انسان با خداوند احیا گردد و به این منظور باید نعمت‌های الهی را شکر گزارد و در حال تضرع به درگاه ربوبی قرار گیرد. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان نظام، <https://khl.ink/f/23175>، ۱۳۹۲/۴/۳۰) مقام معظم رهبری در بیانات خود می‌گویند: «به نظر

من، اولین نعمتی که باید امروز ما خدا را به خاطر آن شکر کنیم، عزت و استقلال ملی است.»
(بیانات مقام معظم رهبری در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی،
(<https://khl.ink/f/3344,۱۳۸۵/۳/۲۹>)

۴. نقش صداقت و وفای به عهد در گسترش معنویت در جامعہ

صداقت در لغت به معنی؛ راست‌گویی، اخلاص و پاک‌دامنی، مصلحت است (بستانی،
فؤاد آفرام، ۱۳۷۵: ص ۵۵۱)؛ ولی در اصطلاح به معنای قول، سخن و وعده راست است که
قول و نیت باهم برابر باشد و هرگاه یکی از این دو صداقت نداشته باشد، این سخن به‌طور کامل
صادق نیست. (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ج ۲، ص: ۳۸۳)

راست‌گویی؛ یعنی انسان سخنی را بیان کند که مطابق با واقعیت باشد، اگر سخنی با واقع
مطابق نباشد، آن سخن صدق نیست، پس انسان باید چیزی را بیان کند که می‌داند با واقعیت
مطابقت دارد. (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای درس خارج فقه در باره صفت‌های برجسته
اخلاقی، ۱۳۹۷/۱۲/۱۲، <https://khl.ink/f/42121,۱۳۹۷/۱۲/۱۲>)

امامین انقلاب سعی داشتند در بیانات خود به مناسبت‌های مختلف توصیه‌هایی را به
کارگزاران و مسئولان نظام، در جهت ارائه تصویری مطلوب از سیاست‌های اخلاقی - اسلامی
بیان نمایند. امام راحل (ره) در سخنان و پیام‌هایشان، محوریت اخلاق را در سیاست، مورد
تأکید قرار می‌دادند. ایشان به مناسبت‌های گوناگون به سیاستمداران گوشزد می‌کردند که هر
انسانی درون خود فرعون‌ی دارد و در باطن خود نوعی دیکتاتوری هست؛ اما باید هوشیار باشد
که این فرعون نیرو نگیرد و این دیکتاتور پروبال پیدا نکند. این همه تأکید که انسان همواره در
محضر خداوند است، ناشی از نگاه ایشان به جایگاه اخلاق است. ایشان صفات و ویژگی‌های
اخلاقی متعددی برای سیاستمداران نام می‌برد و آن‌ها را لازمه سیاست اخلاقی می‌دانست. یکی
از این ویژگی‌ها صداقت مسئولان است؛ صداقت به عنوان یک فضیلت اخلاقی، در میان همه
اقوام و در طول تاریخ همواره ارجمند و پسندیده بوده است و کمتر جایی دیده شده است که از
این فضیلت به بدی یاد شده باشد. (اسلامی، ۱۳۹۳.ه.ش: ص ۲۳۹ - ۲۴۵) و یا (خمینی، بی‌تا:
ج ۱۴، ص ۱۵-۱۶)

مقام معظم رهبری اهمیت صداقت را در تمامی مسئولیت ها گوشزد کرده و اساس همه مسئولیت ها را تدبیر، امانت و صداقت دانسته (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مختلف مردم در آستانه انتخابات مجلس خبرگان، ۱۳۸۵/۹/۲۲، <https://khl.ink/f/3371>) و لحن صادقانه و حاکی از واقع نگری و واقع گرایی را مؤثر در مردم بیان کرده اند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس جمهور و اعضای هیئت دولت، ۱۳۹۵/۶/۳، <https://khl.ink/f/34162>) ایشان صداقت در برخورد مسئولین با مردم را گوشزد کرده، می فرماید: «در مواجهه با مردم با صداقت عمل کنید با کلک و دروغ و فریب و مانند این ها با مردم برخورد نکنید.» (بیانات مقام معظم رهبری در ابتدای درس خارج فقه در باره صفات های برجسته اخلاقی، ۱۳۹۷/۱۲/۱۲، <https://khl.ink/f/42121>) ایشان در فرمایشات خود این چنین می فرماید: «انقلاب به کار آدم های کارآمد و صادق نیاز دارد صدق و اخلاص شرط اول است.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارکنان نهاد ریاست جمهوری، <https://khl.ink/f/2160>، ۱۳۶۸/۵/۱۸)

ایشان صداقت را عامل اقتدار و پیروزی ملت اسلامی دانسته و یکی از راه های موفقیت کشور را صداقت مسئولین در کنار مردم برای مقابله با دشمن دانسته اند: «تأمین کردن کشور در مقابل تهدید امریکا به این است که مسئولان دولتی هر چه می توانند، برای مردم صادقانه کار کنند و این فرصت را مغتنم بشمارند.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اعضای ستادهای نماز جمعه، ۱۳۸۱/۵/۵، <https://khl.ink/f/3133>) در مقابل نیز عملکرد صادقانه ملت ایران همراه با دین، ایمان و عدالت و صدق را یکی عناصر دینی دانسته اند که ملت ایران وارد معادلات جهانی کرده اند، در حالی که صداقت و راست گویی در معادلات سیاسی دنیا، گمشده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با مردم استان سمنان، ۱۳۸۵/۸/۱۷، <https://khl.ink/f/3361>)

بیانات مقام معظم رهبری ریشه در آیات و روایات دارد که صداقت را اعم از راست گویی دانسته و صداقت در عمل در همه جوانب آن شامل می شود. بخشی از صداقت به صداقت در کلام برمی گردد. امام صادق (ع) در اهمیت راست گویی فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ يُعِثْ نَبِيًّا إِلَّا بِصِدْقِ الْحَدِيثِ وَ آدَاءِ الْأَمَانَةِ إِلَى الْبَرِّ وَ الْفَاجِرِ»؛ خداوند هیچ پیامبری را

مبعوث نساخت مگر با راست‌گویی و ادای امانت؛ خواه صاحب امانت نیکوکار باشد یا بدکار.» (کلینی، ۱۴۰۷ق: ج ۲، ص ۱۰۴) و یا (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق: ج ۱۲، ص ۳۳۳) صداقت نه تنها در انبیای الهی اهمیت ویژه داشته، در اوصیای الهی نیز، دارای اهمیت دوچندانی است؛ زیرا سبب اطمینان امت در عمل به گفتار اوصیاء الهی می‌شود. به همین دلیل اولین وصیت پیامبر به امیرالمؤمنین علی (ع) این بود که راست‌گو باشد و هرگز دروغی از دهانش خارج نشود. علت اصلی این مطلب هم تعاملات اجتماعی انسان‌هاست؛ چراکه یکی از عوامل اعتماد به دیگران در یک جامعه بر پایه صداقت استوار شده است و اگر این صداقت و اعتماد به عنوان بزرگ‌ترین سرمایه یک جامعه از بین برود، در واقع حیات طیبہ جامعہ از بین خواهد رفت؛ چراکه دروغ به جای صداقت بر روابط میان انسان‌ها حکم فرما شده و این چنین حکومتی محکوم به شکست خواهد شد. (طریقی الاسلامی، ۱۳۹۶ه.ش: ص ۴۹۵-۴۹۷)

صدق باید در نیت و عمل فرد با هم متجلی گردد؛ همچنان که در آیه «وَقُلْ رَبِّ اَدْخُلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاَجْعَلْ لِيْ مِنْ لَّدُنْكَ سُلْطٰنًا نَّصِيْرًا» (اسراء/ ۸۰) به صداقت در عمل اشاره شده است (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ص ۱۶۶)، که بیانگر مرحله بالاتر صداقت است که سبب هماهنگی قول و عمل می‌شود. علت اینکه إدخال و إخراج، به صدق اضافه شده این است که دخول و خروج در هر امری، دخول و خروجی باشد که متصف به صدق و دارای حقیقت باشد، نه اینکه ظاهر آن مخالف با واقع و باطن آن امر باشد، یا یک طرف آن امر با طرف دیگر آن متضاد باشد؛ مثل اینکه اگر دعا را شروع می‌کند، به زبان خدا را بخواند؛ ولی منظور قلبی او این باشد که در میان مردم مشهور شده و از این راه وجهه‌ای کسب کند، یا در یک قسمت از دعای خود، خدا را به خلوص بخواند، و در قسمت دیگر غیر خدا را هم شرکت دهد. بنابراین دخول و خروج به صدق این است که صدق و واقعیت را در تمامی دخول و خروج‌هایش ببیند، و صدق، سراپای وجودش را بگیرد؛ چیزی بگوید که بدان عمل کند، و عملی کند که همان را بگوید؛ چنان نباشد که بگوید آنچه را که عمل نمی‌کند و عملی انجام ندهد، مگر آنچه را بدان ایمان دارد و بدان معتقد است و این مقام، مقام «صدیقین» است؛ بنابراین برگشت کل (طباطبایی، ۱۳۹۰ه.ش: ج ۱۳، ص ۱۷۶) چنانچه صداقت در تمامی ابعاد

خود اعمّ از فرد و جامعہ فراگیر شود، هرگونه سخن و رفتار دروغین از جامعہ رخت خواهد بست و ظاهر و باطن اعمال یکرنگ خواهد شد؛ در نتیجه جامعہ به سوی صدق و راستی پیش خواهد رفت.

۵. نقش صبر و پایداری در گسترش معنویت در جامعہ

صبر در لغت به معنای خویشتن‌داری (در سختی و تنگی) (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴ش: ج ۲، ص ۳۷۱) و حبس نفس است بر چیزی که شرع و عقل تقاضا می‌کند، یا از چیزی که شرع و عقل از آن نهی می‌کند. نام صبر بر اساس اختلاف موارد فرق می‌کند؛ اگر خویشتن‌داری در مصیبت باشد، آن را صبر گویند که ضد جزع است، و اگر در پیشامد باشد آن را سعه صدر گویند. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۵، ص ۱۰۵)

ملا احمد نراقی درباره صبر می‌نویسد: «صبر، عبارت است از ثبات نفس و اطمینان آن و مضطرب نگشتن و مقاومت کردن در بلا و مصایب، به گونه‌ای که سینه انسان تنگ نشود و خاطر او پریشان نگردد و گشادگی و طمأنینه‌ای که پیش از حدوث بلا داشته است، حفظ نموده و زبان خویش را از گلابه و شکایت حفظ کند و اعضا و جوارح خود را از حرکات ناهنجار محافظت نماید... صبر و شکیبایی، منزلی است از منازل دین و مقامی است از مقامات موحدین که به واسطه آن، بنده به جمع مقربان بارگاه احدیت وارد می‌شود.» (صفوی و همکاران، ۱۳۹۹ه.ش: ص ۲۴۸)

مقام معظم رهبری در باره معنای و مفهوم صبر ذیل آیات این چنین می‌فرماید: «خداوند متعال از همان ابتدای بعثت به صبر داده دستور است و در آیات متعدّد به آن اشاره کرده است؛ مثلاً خداوند به پیامبرش می‌فرماید که: «(وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ)» (مدثر/ ۷) و یا در مزل، خداوند می‌فرماید: «(وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا)» (مزل/ ۱۰) صبر یعنی؛ پایداری کردن در مقابل میل به گناه و در مقابل مشکلات و سختی‌ها، (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام، ۱۳۸۹/۸/۳، <https://khl.ink/f/10432>) در میدان باقی ماندن، از میدان بیرون نرفتن.» (بیانات مقام معظم رهبری در دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۹۷/۴/۹، <https://khl.ink/f/40055>)

این سیرۀ پیامبران، ائمه و والیان حقیقی امر بوده که با صبر و پایداری جامعہ را به اهداف مادّی و معنوی راهنمایی می کرده اند. مقام معظم رهبری در سالگرد امام راحل (ره)، یکی از مهم ترین توصیه های امام را، مقاومت و ایستادگی دانسته و می فرماید: «یکی از برجسته ترین نقاط خط امام که در وصیت نامه و در همه بیانات امام منعکس است، لزوم ایستادگی قاطع در مقابل طمع ورزان و مستکبران است. این موضع را ملت ایران و همه مجموعه های گوناگون و نخبگان کشور - که پایبند به امام و وفادار به آرا و افکار امام هستند - باید با قوت تمام حفظ کنند. خود امام این جور بود. امام هیچ وقت به خاطر ملاحظه زورگویان عالم، از دفاع از مظلومین عالم دست نکشید. امام در طول زمان از مسئله فلسطین به عنوان یک مسئله اصلی یاد کرد. امام صریحاً در وصیت نامه و بیانات خود به ندای یا لِّلْمُسْلِمِیْنَ ملت های مظلوم اهمیت می دهد؛ دفاع صریح از حقوق مظلومین، دفاع صریح از حقوق ملت فلسطین و هر ملت مظلوم دیگر؛ این، روش امام است. این، خط امام است؛ این شیوه امام و این توصیه و وصیت امام است.» (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعه در بیست و یکمین سالگرد رحلت امام خمینی ۱۴/۳/۱۳۸۹، <https://khl.ink/f/9524>)

امام خمینی (ره) به عنوان ولی فقیه جامعۀ مسلمین، شیوه رسول الله (ص) و ائمه اطهار را در صبر و بردباری پیش گرفته و مقام معظم رهبری ضمن تأیید روش ایشان در تداوم این مسیر دشوار، نه تنها خود صبر را فراروی خود قرار داده؛ بلکه این امر مهم را به امت گوشزد نیز، می کنند.

در روایات متعددی صبر به سه قسم، صبر در معصیت، صبر بر مصیبت، صبر بر طاعت تقسیم شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از مسئولان نظام، ۱۴۰۰/۸/۲، <https://khl.ink/f/48891>) گاهی این سه عرصه در امور شخصی است و گاهی در امور غیر شخصی و عمومی است؛ مانند اطاعتی که بر روی سرنوشت دیگران هیچ تأثیری نخواهد گذاشت، چه انسان آن را انجام دهد یا ندهد؛ گاه، اطاعت بر جامعۀ اثرگذار است؛ همچون اطاعت در جهاد عمومی که نمونه آن در دوران دفاع مقدس دیده شد؛ در آن هنگام پایداری و ایستادگی بر دفاع چیزی نبود که فقط مربوط به شخص خود انسان باشد؛

بلکه با سرنوشت کشور ارتباط مستقیم داشت. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار روسای سه قوه و مسئولان نظام، ۱۳۸۷/۶/۱۹، <https://khl.ink/f/3783>) بنابراین صبری ارزشمند است که علاوه بر انسان، بر جامعه نیز تأثیرگذار باشد.

مقام معظم رهبری با توجّه به آیه «إِنْ تَمَسَسْتُمْ حَسَنَةً تَسُوهُمُ وَ إِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرُحُوا بِهَا وَ إِنْ تَصِيبُوا وَ تَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ» (آل عمران/ ۱۲۰) یکی از مؤلفه‌های قدرتمندی نظام اسلامی را در مواجهه با دشمنان، صبر و تقوا می‌داند: «إِنْ تَمَسَسْتُمْ حَسَنَةً تَسُوهُمُ وَ إِنْ تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرُحُوا بِهَا وَ إِنْ تَصِيبُوا وَ تَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً إِنَّ اللَّهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ»: اگر به شما خوشی رسد آنان را بدحال می‌کند و اگر به شما گزند رسد بدان شاد می‌شوند؛ و اگر صبر کنید و پرهیزگاری نمایید، نیرنگشان هیچ زبانی به شما نمی‌رساند؛ یقیناً خداوند به آنچه می‌کنند احاطه دارد.» (آل عمران/ ۱۲۰) این بیان رهبری بر اساس این آیه به ما می‌فهماند که: شما مسلمانان اگر صبر کنید و تقوا به خرج دهید از کینه دشمنان ایمن خواهید بود (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه. ش: ج ۳، ص ۳۸۷): «صبر و تقوا سبب می‌شود که همین دشمن عنود، این کپسول زشت کینه و بغضاء، با همه توانایی‌هایی که برای خودش فراهم کرده، هیچ غلطی در مقابل شما نتواند بکند.» بیانات در مراسم دانش‌آموختگی دانشجویان دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۹۷/۴/۹، <https://khl.ink/f/40055>

یکی از مؤلفه‌های صبر فرد و اجتماع آن است که رهبر جامعه، طلایه‌دار صبر بوده و برای رسیدن به مقصد با امت همراه باشد تا به نتیجه مطلوب برسد. خداوند در مبارکه هود می‌فرماید: «فَاسْتَوْفُوا كَمَا أَمَرْتُ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطَّعُوا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (روم/ ۱۱۲)

ای پیامبر! استقامت کن؛ صبر نشان بده! خود این صبر یعنی حرکت کردن از پل صراط و این کار بسیار سختی است که انسان در تمام احوال خود بداند که دارد از مسیر صراط عبور می‌کند. پیامبر موظف است نه تنها خودش؛ بلکه سیل عظیم مؤمنان و انسان‌ها را متوجّه این صراط بکند تا به چپ و راست منحرف نشوند و از مسیر حقّ خارج نگردند. امروز با توجّه به هجمه‌های گوناگون دشمن در تمام ابعاد، ما نیازمند این استقامت و پایداری هستیم. چه بسیار

در طول دوران دفاع مقدّس و پس از آن دیدیم که افراد گرفتار هوای نفسانی شدند و از مسیر حقّ دور شدند یا با تهدیدات دشمنان لغزیده‌اند و نتوانستند در برابر این خواسته‌های نفسانی ایستادگی و مقاومت کنند و در عوض، گروهی که در مقابل این تهدیدات و خواسته‌های شیطانی و نفسانی صبر پیشه کردند، چنان روحشان را تربیت کردند که توانستند دشمنان را سرکوب یا وادار به تسلیم نمایند. (بدرخانی، ۱۴۰۰ ه.ش: صص ۶۲-۶۳)

بر اساس بیانات رهبری صبر باید با استقامت همراه باشد. «استقامت» به معنای طلب قیام از هر چیز، تفسیر شده است. به عبارت دیگر طلب ظاهر شدن همه آثار و منافع آن چیز است؛ بنابراین معنای «استقامت طریق» این است که راه، به آن وصفی متّصف باشد که غرض از راه همان وصف است، و آن این است که کوتاه‌ترین خطّ، میان انسان و هدف وجود داشته باشد، ضمن اینکه راه روشن بوده و انسان را دچار تردید نسازد و به بیراهه نیندازد. همچنین استقامت انسان در یک کار این است که از نفس خود بخواهد که در باره آن امر قیام کرده آن را اصلاح کند، به گونه‌ای که دیگر فساد و نقص به آن راه نیابد و به حدّ کمال و تمامیت خود برسد. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه.ش: ج ۱۱، ص ۴۷) بنابراین در جامعه اسلامی باید امت نیز در کنار رهبر در برابر سختی‌ها مقاومت کرده و ضمن ایجاد معنویت در این راستا، رهبر را در رساندن جامعه به سعادت دنیوی و اخروی یاری رسانند.

۶. نقش عمل نیک در گسترش معنویت در جامعه

واژه نیک در عربی به صورت «صالح» از ریشه «ص ل ح» می‌آید که در لغت به معنای درست و صحیح، است و در مقابل فساد قرار می‌گیرد. (دهخدا، بی‌تا: ذیل واژه عمل) صالح بودن در «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (نور/ ۳۲) به معنای لیاقت و اهلیت است. صلاح به معنای «شایسته شدن، خوب شدن» است که ضد آن، فساد است؛ چنانکه در کتاب لغت آمده است: «صَلَحَ الشَّيْءُ صَلَاحًا ضِدَّ فَسَادٍ». در قرآن، گاهی صلاح مقابل با فساد و گاهی با سیئه آمده است. (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۴، ص ۱۴۲)

«عمل» به معنای کار است؛ اعم از آنکه خوب باشد یا بد. خوب و بد بودن آن به وسیله قرینه معلوم می‌شود (قرشی، ۱۳۷۱: ج ۵، ص ۴۴)؛ مانند: «وَ دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَعَاثَهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ»: و داخل شهر شد بی آنکه مردمش متوجه باشند. پس دو مرد را با هم در زد و خورد یافت؛ یکی، از پیروان او و دیگری از دشمنانش [بود]. آن کس که از پیروانش بود، بر ضد کسی که دشمن وی بود، از او یاری خواست. پس موسی مشتکی بدو زد و او را کشت. گفت: «این کار شیطان است؛ چراکه او دشمنی گمراه‌کننده [و] آشکار است.» (قصص / ۱۵)

اصل کار کردن در اسلام امری مطلوب است، در روایتی نقل شده است از پیامبر اکرم (ص) که زمانی یک جوانی، تنبلی می‌کند و کار انجام نمی‌دهد، می‌فرماید: «سقط من عینی: از چشمم افتاد» و در مقابل نبی اکرم (ص) دست زمخت و پینه‌بسته کارگر را می‌بوسد و می‌فرماید: «هذه يد لا تمسه النار»؛ آتش، این دست را لمس نمی‌کند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگران و کارآفرینان، ۱۳۸۵/۲/۶، <https://khl.ink/f/3337>) بنابراین اصل کار کردن امری خوب است که موجب پاداش می‌گردد؛ اما در کنار کار کردن، نیکو بودن آن عمل نیز، شرط است.

عمل هر فرد در سرنوشت شخص دخیل است؛ اما عمل اجتماعی در تمامی اجتماع تأثیرگذار است. با داشتن ایمان راسخ و عمل صالح می‌توان هر مانعی را از سر راه برداشت، مقام معظم رهبری می‌فرماید: «اگر ملت‌ها وارد میدان بشوند با هدف مشخص، با شعار مشخص، با ایمان راسخ در دل و عمل صالح در کنار آن هیچ مانعی در مقابل آنها قادر به مقاومت نیست». مصداق عینی این حرکت ایستادگی ملت و گسترش در منطقه است: «ایستادگی ملت ایران توانسته است این روحیه را در منطقه بگستراند که می‌شود در مقابل هیمنه استکبار ایستاد!» (گروهی از نویسندگان، ۱۳۹۱ه.ش: ج ۲، ص ۵۲) همچنین ایشان با تعمیق دقیق در اندیشه و حرکت امام عظیم‌الشان انقلاب می‌فرماید که: «اگر امام (ره) آن عوامل اصلی معنویت؛ ارتباط با خدا، کار برای رضای او، تقوا و انجام تکلیف را نمی‌داشت، نه انقلاب به پیروزی می‌رسید، نه شما مردم این‌گونه عاشقش می‌شدید، نه می‌توانست این طوفان را در دنیا به

وجود آورد، و نه قادر بود در مقابل تهدید و ارعاب دشمن، مثل کوه بایستد.» (بیانات مقام معظم رهبری در مراسم بیعت فرماندهان و اعضای کمیته های انقلاب اسلامی،
(<https://khl.ink/f/2080>، ۱۳۶۸/۳/۱۸)

مقام معظم رهبری معتقد هستند که «عمل و کار» در ادبیات قرآنی دارای رتبه بالایی قرار دارد. کار فقط به معنای کار کردن در کارخانه، مزرعه یا غیره نیست. اما در مورد «عمل صالح» که در قرآن به آن تأکید شده است، شامل این موارد هم است؛ یعنی شما وقتی کاری انجام می دهید که با وجدان کاری یا احساس مسئولیت یا جدیت و تلاش و نوآوری یا با هدف اداره زندگی همراه است، خود این، یک عمل صالح (شعراء/ ۲۲): «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» محسوب می گردد. عمل صالح شامل این ها هم هست؛ چه بهتر از این که انسان مشغول به کسب و کار حلالی باشد، که درآمد زندگی او وابسته به آن است؛ در عین حال همین کار عمل صالحی است که در قرآن، عدل ایمان قرار داده شده است. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار کارگران و کارآفرینان ۱۳۸۷/۲/۴، <https://khl.ink/f/3425>)

استناد بیانات رهبری را می توان در آیاتی یافت که حکایت گر ایمان و عمل صالح برای مؤمنان هستند. خداوند متعال در آیات فراوانی به نقش عمل صالح در معنویت دینی تصریح کرده است: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ»؛ و آنان که ایمان آورده و نیکوکار شدند؛ البته ما هم گناهانشان را محو و مستور کنیم و بهتر از آن اعمال نیکشان به آن ها پاداش دهیم.» (عنکبوت/ ۷) پس این عمل صالح است که اگر به خدمت ایمان، در آید، عمل خواهد کرد.

خداوند به بندگان خود وعده داده که اگر ایمان بیاورند و عمل صالح انجام دهند، خلیفه خدا در زمین خواهند شد؛ یعنی قدرت را در دست خواهند گرفت (بیانات مقام معظم رهبری در خطبه های نماز جمعه ۱۳۷۷/۱۰/۴، <https://khl.ink/f/2922>): «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَ لَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَ مَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (نور/ ۵۵) این آیه وعده نیکو و زیبایی برای مؤمنین است که عمل صالح هم دارند، به آنان وعده می دهد که به زودی جامعه صالحی مخصوص خودشان

برایشان ایجاد می کند و زمین را در اختیار آن ها می گذارد و دین آن ها را در زمین قدرتمند می سازد، و امنیت را جایگزین ترس پیشین آن ها می کند، امنیتی که دیگر از منافقین و نیرنگ آنان، و از کفار و جلوگیری هایشان بیمی نداشته باشند؛ خدای را آزادانه عبادت کرده و چیزی را شریک او قرار ندهند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه. ش: ج ۱۵، ص ۱۵۱)

بعد از آن خداوند از انسان ها می خواهد تا مسئولیت خویش را به عنوان خلیفه الهی به درستی انجام دهند؛ زیرا این تنها روشی است که انسان می تواند به کمال خویش دست یابد، همان طوری که ایمان به عنوان عمل صالح در آموزه های قرآنی عامل ورود به بهشت معرفی شده، اعمال اقتصادی چون انفاق، احسان مالی، اکرام مالی، اطعام، صدقه، قرض الحسنه و مانند آن ها به عنوان عمل صالح عامل اصلی ورود انسان ها به بهشت دانسته شده است؛ در حقیقت دو بال، عمل صالح ایمانی و عمل صالح عبادی و اقتصادی تنها رهاورد انسان برای رسیدن به سعادت ابدی می باشد. (دارابی، مسعود، ۱۳۹۹ ه. ش: ص ۱۷) و گرنه کسانی که ایمان ندارند، اعمال آن ها سودی نخواهد داشت.

می توان فردی بی ایمان، دارای کرداری پسندیده یا یک فرد مؤمن با انگیزه های غیر الهی تصور کرد؛ اما آن عمل صالحی که در قرآن بارها بر آن تأکید شده - که مستحق پاداش است - کرداری است که با انگیزه های الهی انجام شود؛ پس آن اعمال صالحی که ریشه اش بر منبع ایمان (دارای نیت الهی و خالصانه) باشد، مانند درختی استوار و محکم پابرجا خواهد ماند. (سبحانی، ۱۳۸۳: ج ۳، ص ۳۱۷)

«عمل صالح» یکی از واژه های قرآنی است که معنای وسیعی را در بر می گیرد و شامل هر کار خوبی است که برای خدا انجام گیرد. در زبان فارسی به آن «عمل نیک» گفته می شود و در قرآن در مقابل «عمل سوء» قرار گرفته و از این طریق تفسیر آن به «عمل نیک» تأیید شده است؛ مثلاً در آیه شریفه «و دَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلَى حِينٍ غَفْلَةٍ مِنْ أَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَ هَذَا مِنْ عَدُوِّهِ فَاسْتَنْعَاهُ الَّذِي مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِي مِنْ عَدُوِّهِ فَوَكَرَهُ مُوسَى فَقَضَى عَلَيْهِ قَالَ هَذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ» (فصلت/ ۴۹) و جایشه «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ» (جائیه/ ۱۵) و در سوره های

دیگر (نساء / ۱۲۳-۱۲۴ ، انعام / ۵۴ ، جاثیه / ۲۱) به صراحت این امر آمده است: «هر کس کار نیک انجام دهد به سود خود و هر کس کار بد انجام دهد به زیان خود، انجام داده است.» بنابراین عمل صالح همان عمل نیک است که ضد «عمل سوء» است. (سبحانی، ۱۳۸۳: ج ۳، ص ۳۱۶) البتہ در قرآن از الفاظ دیگری برای نشان دادن این تقابل استفاده شده است؛ مانند: «حسنات» و «سینات» «کارهای نیک، اثر کارهای بد را از بین می‌برد، این برای یادآوران، وسیله یادآوری است» (هود / ۱۱۴). که بیان‌کننده همان اعمال نیک و بد انسان است.

بر اساس عصر (عصر، آیات ۱-۳) همه انسان‌ها در خسراند؛ مگر کسانی که اهل ایمان و عمل صالح باشند. سایر آیات نیز، بدین امر اشاره دارند.

در مبارکه شعراء آمده است: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَ سَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيُّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ»: مگر کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام می‌دهند و خدا را بسیار یاد می‌کنند، و به هنگامی که مورد ستم واقع می‌شوند به دفاع از خویشان (و مؤمنان) برمی‌خیزند.» (شعرا / ۲۲۷) ایمان و عمل صالح جلوی ترک حق و پیروی باطل را می‌گیرد و ذکر کثیر خدا، آدمی را همواره به یاد خدا می‌اندازد و او را به سوی حق می‌برد - آن حقی که مایه رضایت اوست - و از باطلی برمی‌گرداند که او دوست نمی‌دارد بندگان به آن مشغول باشند؛ در نتیجه چنین افرادی دچار آن گمراهی‌های سایر افراد نمی‌شوند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه. ش: ج ۱۵، ص ۳۳۱-۳۳۲)

در مبارکه انشقاق آمده است: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ»: مگر کسانی که ایمان آورده و اعمال صالح انجام داده‌اند، که برای آنان پاداشی است قطع‌نشدنی!» (انشقاق / ۲۵)

این رزق حق مردم با ایمان و صالح است، هر چند که این استحقاق را خدا به آن‌ها داده، نه اینکه از پیش خود به دست آورده باشند؛ همچنان که فرمود: «إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيَكُمْ مَشْكُورًا» (دهر / ۲۲) زیرا رزقی که به عنوان مزد به کسی می‌دهند، منت بر نمی‌دارد. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ه. ش: ج ۱۷، ص ۳۶۲) بنابراین اگر انسان از معصیت الهی دوری گزیند و

به اعمال صالح فردی و اجتماعی روی آورد، جامعۀ صالح تشکیل شده و خداوند صلاح دنیا و آخرت افراد را تأمین خواهد کرد.

نتیجه

بررسی زمینه های انگیزشی و کنشی گسترش معنویت در جامعہ نشان می دهد که اولین مبحث در این راستا دعا و نیایش به درگاه خداوند متعال است که موجب محبت به خداوند متعال می گردد. استجاب دعا شرایطی دارد که با تحصیل آن شرایط، انسان به آرامش قلبی رسیده و باعث زنده نگه داشتن دل گشته و تقویت ایمان و اخلاص در عمل را در پی دارد و همراهی عمل با دعا موجب رشد فضایل اخلاقی می شود.

زهد به معنای بی اعتنائی به دنیا بوده؛ بدین معنا که انسان دلباخته دنیا نشود؛ یعنی در عین اینکه از امکانات دنیوی استفاده می کند، در برابر به دست آمدن چیزی یا از دست دادن آن آندوهگین نشود، عدم دلبستگی به دنیا، موجبات تمایل انسان به معنویات را فراهم کرده و از امکانات دنیوی برای پیشبرد اهداف معنوی استفاده خواهد کرد.

شکر نعمت به معنای به کار گرفتن آن در جایگاه خویش است که موجب افزایش نعمت می شود. در مقابل، کفران نعمت موجب نابودی نعمت و عذاب شدید از سوی خداوند متعال است. سپاسگزاری از مخلوق، سپاس از خالق جهانیان است و نتیجه شاکر بودن در صابر شدن متجلی می گردد.

صداقت اعم از راست گویی در زبان بوده و صداقت گفتاری و رفتاری را شامل می شود. صداقت در همه مسئولیت ها اهمیت ویژه ای دارد و در مسئولین و کارگزاران به دلیل تأثیرگذاری بر کل اجتماع اهمیت دوچندان می یابد. دخول و خروج با صداقت در کار به معنای عدم ریاکاری، ضمانت اجرایی عمل را در پی دارد که انسان را از ریاکاری و ظاهر سازی باز می دارد. صبر و پایداری سیره پیامبران و اولیای الهی بوده که در طول تاریخ موجب مقاومت در مقابل مستکبران عالم می گردیده است. این امر یکی از مؤلفه های مهم نظام اسلامی در مقابل دشمنان بوده که قرآن بر آن تکیه کرده و این استقامت طریق موجب نهادینه شدن و استحکام افراد در جامعہ شده و تقویت جامعہ را در پی دارد.

عمل صالح امری است کہ در کنار ایمان نمود پیدا می کند و در دو حیطه فردی و اجتماعی تأثیرگذار است. قرآن به ایمان و عمل صالح اهمیت بسیاری داده و آینده جهان را از آن صالحان دانسته است، به شرط اینکه انسان ها به درستی وظایف خود را به انجام برسانند. عمل صالح در کنار ایمان معنا پیدا می کند، وگرنه عمل بدون ایمان شاید در دنیا تجلیاتی داشته باشد؛ ولی برای آخرت انسان بازدهی نداشته و گردوغباری پراکنده خواهد شد، در نقطه مقابل خداوند متعال به کسانی کہ اعمال خود را با ایمان در کنار عمل صالح به انجام می رسانند، وعده های بزرگی در دنیا و آخرت داده است.

فہرست منابع

- ❖ فولادوند، محمد مہدی، ۱۴۱۸ھ. ق، ترجمہ قرآن کریم، نشر دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، تہران.
- ❖ انصاریان، حسین، ترجمہ قرآن، نشر اسوہ، قم، ۱۳۸۳ھ. ش.
- ❖ شریف الرضی، محمد بن حسین، قم ۱۳۸۱، نہج البلاغہ، ترجمہ شیروانی، علی، ناشر نسیم حیات.
- ❖ شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۳۷۹، نہج البلاغہ، ترجمہ فیض الاسلام اصفہانی، ناشر مؤسسہ چاپ و نشر انتشارات فیض الاسلام، تہران، چاپ پنجم.
- ❖ شریف الرضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ ق، نہج البلاغہ، محقق: صالح، صبحی، قم، ہجرت، چاپ اول.
- ❖ علی بن الحسین، امام چہارم (علیہ السلام)، ۱۳۷۶، صحیفہ سجّادیہ، ترجمہ فیض الاسلام اصفہانی، ناشر فقیہ، چاپ دوم، تہران.
- ❖ علی بن الحسین، امام چہارم (علیہ السلام)، ۱۳۷۵، صحیفہ سجّادیہ، ترجمہ آیتی، عبدالمحمد، ناشر سروش، چاپ دوم، تہران.
- ❖ علی بن الحسین، امام چہارم (علیہ السلام)، ۱۳۷۶ ش، الصحیفۃ السجّادیہ، قم، چاپ اول.
- ❖ علی بن موسی، امام ہشتم (علیہ السلام)، ۱۴۰۶ ق، صحیفہ الإمام الرضا (علیہ السلام)، محقق/مصحح: نجف، محمد مہدی، مشہد، کنگرہ جہانی امام رضا (ع)، چاپ اول.
- کتب
۱. ابن اثیر، مبارک بن محمد، ۱۳۶۷، النہایۃ فی غریب الحدیث و الأثر، محقق: طنّاحی، محمود محمد، زاوی، طاہر احمد، قم، مؤسسہ مطبوعاتی اسماعیلیان، چاپ چہارم.
۲. ابن بابویہ، محمد بن علی، ۱۴۱۳ھ. ق، من لا یحضرہ الفقیہ، نشر دفتر انتشارات اسلامی وابستہ بہ جامعہ مدرسین حوزہ علمیہ قم، قم.

۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، ۱۳۶۲ ش، الخصال، قم، چاپ اول.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا (ع)، ۱۳۷۸ ش، محقق/مصحح: مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، چاپ اول.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم.
۶. الهامی نیا، علی اصغر و حسینی، قوام الدین و همکاران، ۱۳۹۰ ه.ش، معنویت اسلامی چیست چرایی و چگونگی، نشر زمزم هدایت، چاپ اول.
۷. اسلامی، سیدحسن، ۱۳۹۳ ه.ش، امام، اخلاق، سیاست، قم، مؤسسۀ تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۸. بستانی، فؤاد افرام، ۱۳۷۵ ه.ش، فرهنگ ابجدی، اسلامی، تهران، چاپ دوم.
۹. بدرخانی، غلامرضا، ۱۴۰۰ ه.ش، اندیشۀ مقاومت در منظومۀ فکری امام خامنه ای تهران، (دام عزه) ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
۱۰. برقی، احمد بن محمد بن خالد، ۱۳۷۱ ش، المحاسن، محقق/مصحح: محدث، جلال الدین، قم، دار الکتب الإسلامیة، چاپ دوم.
۱۱. پورافکاری، نصرت الله، فرهنگ جامع روان شناسی و روان پزشکی، تهران: فرهنگ معاصر، جلد ۱.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، تفسیر موضوعی قرآن کریم مراحل اخلاق در قرآن، نشر اسراء، چاپ هفتم.
۱۳. حرّانی، ابو محمد حسن، ۱۳۷۶ ه.ق، تحف العقول، تهران، مکتبۀ الصدوق.
۱۴. حسین خانی، نورالله، ۱۳۹۲ ه.ش، مبانی نظری اندیشه های دفاعی امام خامنه ای (مدّ ظلّه العالی)، ناشر یاران شاهد، تهران، ایران سال نشر.
۱۵. خامنه ای، سیدعلی، ۱۳۵۳ ه.ش، طرح کلی اندیشۀ اسلامی در قرآن (سلسلہ جلسات مقام معظم رهبری)، تنظیم صہبا، نشر مؤسسۀ ایمان جہادی.

۱۶. خسروپناه، عبدالحسین و جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۶ ه. ش، منظومہ فکری آیت اللہ العظمی خامنہ ای، ناشر سازمان انتشارات پژوهشکده فرهنگ و اندیشہ اسلامی، چاپ اول.
۱۷. خطیبی کوشک، محمد، نگارش، حمید، ۱۳۸۶ ه. ش، فرهنگ شیعه (کلام)، نشر زمزم ہدایت، چاپ دوم.
۱۸. خمینی، روح اللہ، بی تا، صحیفہ امام، تہران، مؤسسہ تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۹. دارابی، مسعود، ۱۳۹۹ ه. ش، اقتصاد مقاومتی و ظرفیت های نیروهای مسلح در اندیشہ امام خامنہ ای، نشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، محل نشر تہران.
۲۰. دہخدا، علی اکبر، بی تا، دہخدا.
۲۱. راغب اصفہانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴ ه. ش، ترجمہ و تحقیق مفردات الفاظ قرآن (راغب اصفہانی)، مرتضوی، تہران، چاپ دوم.
۲۲. سبحانی، جعفر، ۱۳۸۳، منشور جاوید، نشر مؤسسہ امام صادق، زمستان.
۲۳. سماہیجی، عبداللہ بن صالح، ۱۳۹۶ ه. ش، الصحیفۃ العلویۃ و التحفۃ المرتضویۃ، مترجم رسولی محلاتی، سیدہاشم، محقق رسولی محلاتی، سیدہاشم، انتشارات اسلامی، تہران.
۲۴. طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۹۰ ه. ش، المیزان فی تفسیر القرآن، لبنان، بیروت، مؤسسہ الأعلمی للطبوعات، چاپ دوم.
۲۵. طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵ ه. ش، مجمع البحرین، محقق: حسینی اشکوری، احمد، تہران، مرتضوی، چاپ سوم.
۲۶. طریقی، احسان، بہار ۱۳۹۶ ه. ش، رہنمودهای اخلاقی تربیتی مقام معظم رہبری، نشر مؤسسہ فرهنگی هنری طریق معرفت ثقلین، چاپ دوم.
۲۷. طوسی، محمد بن الحسن، بی تا، التبیان، دار إحياء التراث العربی، لبنان، بیروت.

۲۸. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۱۴ق، الأمالی، محقق: مؤسسه البعثة، قم: دار الثقافة، چاپ اول.
۲۹. عمید، حسن، بی تا، فرهنگ فارسی عمید.
۳۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، کتاب العین، قم، نشر هجرت، چاپ دوم.
۳۱. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، ۱۴۱۵ه.ق، القاموس المحيط، بیروت، نشر دار الکتب العلمیه.
۳۲. قرشی، سیدعلی اکبر، ۱۳۷۱ه.ش، قاموس قرآن، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
۳۳. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ق، کافی، محقق غفاری، علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم.
۳۴. هاشمی خوبی، میرزا حبیب الله، ۱۴۰۰ق، منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة (خوئی)، تهران، نشر مکتبه الاسلامیه، چاپ چهارم.
۳۵. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بی تا، بحار الانوار، بیروت، نشر دار إحياء التراث العربی.
۳۶. مسعودی، علیرضا، بهار ۱۳۷۸، فضایل و آثار ذکر، انتشارات ام ابیها، چاپ اول.
۳۷. مصطفوی، سیدحسن، ۱۳۶۰ش، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۸. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۳ه.ش، سیری در نهج البلاغه، انتشارات صدرا.
۳۹. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۸ه.ش، مجموعه آثار شهید مطهری، انتشارات صدرا.
۴۰. معین، محمد، بی تا، فرهنگ فارسی معین.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۱ه.ش، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامیة، چاپ ۱۰.

۲. ریاضی، وحید، قربانی، سعید، پائیز ۱۳۹۹ ه.ش، دفاع آینده‌نگر در اندیشہ امام خامنه‌ای (دام عزه)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، دبیرخانه دائمی تبیین اندیشہ دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، تهران. ایران، چاپ اول.
۳. شهدوست، نیلوفر، آذر ۱۴۰۰ ه.ش، نقش معنویت در زندگی؛ توصیه‌هایی برای رشد معنوی،
<https://www.chetor.com/243213-%D9%85%D8%B9%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%AA>
تاریخ رویت ۱۴۰۲/۰۴/۳۰.
۴. صباغیان، یحیی، زمستان، عقلانیت و صلح در اسلام، روابط فرهنگی سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، سال اول، شماره دوم ۱۳۹۴.
۵. صفوی، سیدیحیی و حسین بادینلو، ۱۳۹۹ ه.ش، مجموعه مقاله‌های توانمندسازی معنوی در نیروهای مسلح در اندیشہ امام خامنه‌ای (مدّ ظلّه العالی)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، تهران.
۶. علیرضا دهقان‌پور، ژیلای بخشی، شهریور ۱۳۹۳، معناشناسی احسان در قرآن، پژوهش‌نامه معارف قرآنی، دوره ۵، شماره ۱۷.
۷. قادری، علی و سایر پدیدآورندگان، ۱۴۰۰ ه.ش، تأملاتی در منظومۀ فکری امام خامنه‌ای (دام عزه) (مجموعه مقالات)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. انتشارات دفاع، تهران.
۸. قربانی، سعید، ۱۳۹۲ ه.ش، علم و فناوری دفاعی از دیدگاه امام خامنه‌ای (دام عزه)، ناشر یاران شاهد (سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح)، تهران.
۹. گروه نویسندگان، ۱۳۸۷ ه.ش، مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت، ناشر مشعر، قم.
۱۰. گروه نویسندگان، ۱۳۹۱ ه.ش، برگزیده مقالات اولین همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، ناشر یاران شاهد، تهران.
۱۱. حسین‌خانی، نورالله، ۱۳۹۹ ه.ش، مبانی نظری اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (مدّ ظلّه العالی)، ناشر یاران شاهد، تهران.

۱۲. لطفی مرزناکی، رحمان، ۱۳۹۸ ه. ش، اقتصاد مقاومتی نظریه‌ای بنیادین در تقابل با وابستگی از منظر رهبر معظم، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. دبیرخانه دائمی تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، تهران.
۱۳. لطفی مرزناکی، رحمان، ۱۳۹۹ ه. ش، مجموعه مقاله‌های توانمندسازی معنوی در نیروهای مسلح در اندیشه امام خامنه‌ای (مد ظله العالی)، همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (چهارمین، ۱۳۹۷، تهران)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. انتشارات دفاع، تهران.
۱۴. لطفی مرزناکی، رحمان، ۱۴۰۰ ه. ش، اقتصاد مقاومتی نظریه‌ای بنیادین در تقابل با وابستگی از منظر رهبر معظم، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح. دبیرخانه دائمی تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، تهران.
۱۵. مصطفوی، سیدمصطفی، احسان، منبع مسئولیت، مجله فقه و حقوق، ۱۳۸۴، شماره ۶.
۱۶. نجفی، محمدعلی، ۱۳۹۹ ه. ش، جایگاه خلاقیت و نوآوری در اندیشه دفاعی امام خامنه‌ای (دام عزه)، مجموعه مقاله‌های توانمندسازی معنوی در نیروهای مسلح امام خامنه‌ای (دام عزه)، همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای (چهارمین، ۱۳۹۷، تهران)، ناشر سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، تهران.
۱۷. یعقوبی، عبدالرسول، پاییز ۱۳۹۱، معناشناسی واژه روحانیت، مجله معرفت اجتماعی فرهنگی، سال سوم، شماره چهارم.
۱۸. یوسفیان، نعمت‌الله، زمستان ۱۳۸۷، نوآوری و شکوفایی از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، مجله حصون، شماره ۱۸.

وبگاه‌های جهانی

۱. آرشیو آثار صوتی استاد علی تقوی، مرکز تخصصی آموزش واجب فراموش شده، در کانال ای‌تا: <https://eitaa.com/sound99>.
۲. ابر نور (مرکز نور): <https://abreoor.ir>.

۳. بیانات امام خمینی (ره): <http://www.imam-khomeini.ir>.
- <http://www.imam-khomeini.ir/fa>
۴. بیانات مقام معظم رهبری (دام عزه): <https://farsi.khamenei.ir>.
۵. بیانات امام معظم رهبری: <https://www.leader.ir/fa> و <https://khamenei.ir>.
۶. پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه: <https://hawzah.net/fa/Article/View>.
۷. سایت پرسمان دانشگاهیان: <http://nahad-tums.ir/Porseman.aspx> و www.porseman.com.

Bibliography

- ❖ Fouladvand, Mohammad Mehdi, 1418 AH (1998 CE), *Translation of the Holy Quran*, Publisher: Dafater-e Motale'at-e Tarikh va Ma'arif-e Eslami (Office for Islamic History and Sciences Studies), Tehran.
- ❖ Ansarian, Hossein, 1383 SH (2004 CE), *Translation of the Quran*, Publisher: Uswah, Qom.
- ❖ Sharif al-Radhi, Mohammad bin Hussain, Qom, 1381 SH (2002 CE), *Nahj al-Balaghah (The Peak of Eloquence)*, Translator: Shirvani, Ali, Publisher: Nasim Hayat.
- ❖ Sharif al-Radhi, Mohammad bin Hussain, 1379 SH (1999 CE), *Nahj al-Balaghah (The Peak of Eloquence)*, Translator: Feiz al-Islam Isfahani, Publisher: Moassaseh Chap va Nashre Entesharate Feiz al-Islam, Tehran, 5th Edition.
- ❖ Sharif al-Radhi, Mohammad bin Hussain, 1414 AH (1993 CE), *Nahj al-Balaghah (The Peak of Eloquence)*, Researcher: Saleh, Sobhi, Qom, Hijrat, 1st Edition.
- ❖ Ali bin al-Husayn, Imam Zain al-Abidin (AS), 1376 SH (1997 CE), *Sahifah Sajjadiyyah (Psalms of Islam)*, Translator: Feiz al-Islam Isfahani, Publisher: Faqih, 2nd Edition, Tehran.
- ❖ Ali bin al-Husayn, Imam Zain al-Abidin (AS), 1375 SH (1996 CE), *Sahifah Sajjadiyyah (Psalms of Islam)*, Translator: Ayati, Abd al-Mohammad, Publisher: Soroush, 2nd Edition, Tehran.
- ❖ Ali bin al-Husayn, Imam Zain al-Abidin (AS), 1376 SH (1997 CE), *Al-Sahifah al-Sajjadiyyah (Psalms of Islam)*, Qom, 1st Edition.

- ❖ Ali bin Musa, Imam Reza (AS), 1406 AH (1985 CE), *Sahifah Imam Reza*, Editor/Corrector: Najaf, Mohammad Mehdi, Mashhad, Kongre Jahani Imam Reza, 1st Edition.

Books

۱. Amidi, Hassan, n.d., *Farhang Farsi Amid (Amidi's Persian Dictionary)*.
۲. Badrkhani, Gholamreza, 1400 SH (2021 CE), *Andisheh-ye Maqaviy-e Enghelab-e Eslami Dar Dideh-ye Imame Khomeini (The Maqavian Thought of the Islamic Revolution in the View of Imam Khomeini)*, Published by the Ideological-Political Organization of the Ministry of Defense and Support of the Armed Forces.
۳. Barqi, Ahmad bin Mohammad bin Khalid, 1371 SH (1992 CE), *Al-Mahasin (The Beauties)*, Edited by Jalal al-Din Mohaddes, Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 2nd Edition.
۴. Bostani, Fuad Afram, 1375 SH (1996 CE), *Farhang Abjadi Islami (Islamic Alphabetical Dictionary)*, Tehran, 2nd Edition.
۵. Darabi, Masoud, 1399 SH (2020 CE), *Eghtesad Movaqati va Zarfiate Nezahaye Nirouhay-e Mosallah dar Andishe-ye Imam Khamenei (Resilient Economy and the Potential of the Armed Forces in Imam Khamenei's Thought)*, Published by the Ideological-Political Organization of the Ministry of Defense and Support of the Armed Forces, Tehran.
۶. Dehkhoda, Ali Akbar, n.d., *Dekhhoda*.
۷. *Farahidi*, Khalil bin Ahmad, 1409 AH (1988 CE), *Kitab Al-Ayn*, Qom, Nashr Hijrat, 2nd Edition.
۸. Firoozabadi, Mohammad bin Ya'qub, 1415 AH (1994 CE), *Al-Qamus Al-Muhit (The Comprehensive Dictionary)*, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
۹. Harrani, Abu Mohammad Hasan, 1376 AH (1956 CE), *Tuhaf al-Aqoul (The Gifts of Intellect)*, Tehran: Maktabat al-Saduq.

۱۰. Hashemi Khoei, Mirza Habibullah, 1400 AH (1979 CE), *Minhaaj al-Bara'ah fi Sharh Nahj al-Balaghah (The Method of Excellence in Interpreting Nahj al-Balaghah)*, Tehran, Nashr Maktabat al-Islamiyyah, 4th Edition.
۱۱. Hosseinkhani, Nuralah, 1392 SH (2013 CE), *Mabani Nazari-ye Andishah-haye Defa'i Imam Khamenei (The Theoretical Foundations of Imam Khamenei's Defensive Ideas)*, Published by Yaran Shahid, Tehran.
۱۲. Ibn Athir, Mubarak bin Mohammad, 1367 AH (1947 CE), *Al-Nihayah fi Ghareeb al-Hadith wa al-Athar (The Ultimate in the Strange of Hadiths and Traditions)*, Edited by Tanaahi, Mahmoud Mohammad and Zaawi, Taher Ahmad, Qom: Moassaseh Matboo'ati Ismailiyan, 4th Edition.
۱۳. Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali (Sheikh Saduq), 1362 SH (1983 CE), *Al-Khisal (The Traits)*, Qom, 1st Edition.
۱۴. Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali, 1413 AH (1992 CE), *Man La Yahdhuruhu al-Faqih (He Who has No Access to a Jurisprudent)*, Published by the Islamic Publications Office affiliated with the Seminary Community of Qom, Qom.
۱۵. Ibn Babawayh, Mohammad bin Ali, *Ayyun Akhbar al-Reza (AS) (The Springs of the News of al-Reza (AS))*, Edited by Mahdi Lajvardi, Tehran: Nashr-e Jahan, 1st Edition, 1378 SH (1999 CE).
۱۶. Ibn Manzur, Mohammad bin Makram, 1414 AH (1993 CE), *Lisan al-Arab (The Tongue of the Arabs)*, Beirut: Dar Sader, 3rd Edition.
۱۷. Ilhami Nia, Ali Asghar and Hosseini, Gholam Din, et al., 1390 SH (2011 CE), *Ma'naviyat-e Islami: Chisti*, Charayi va Chigonagi (Islamic Spirituality: Essence, Reasons, and Methods), Zamzam Hedayat Publication, 1st Edition.
۱۸. Islami, Sayyid Hassan, 1393 SH (2014 CE), *Imam, Akhlaq, Siyasat (Imam, Ethics, Politics)*, Qom: Moassaseh Tanzim va Nashr-e Athar-e Imam Khomeini.

۱۹. Javadi Amoli, Abdullah, 1387 SH (2008 CE), *Tafsir-e Mozu'i-e Quran-e Karim Marahel-e Akhlaq dar Quran (Subjective Exegesis of the Holy Quran: Stages of Ethics in the Quran)*, Esra Publication, 7th Edition.
۲۰. Khalil bin Ahmad Farahidi, *Al-Ayn*, 1st Edition, Dar al-Hijrah Foundation, Researched by Dr. Mehdi Mokhzomi.
۲۱. Khamenei, Sayyid Ali, 1353 SH (1974 CE), *Tareh Kolli-ye Andisheh-ye Islami dar Quran (The Overall History of Islamic Thought in the Quran)*, Organized by Soheba, Published by Mousavi Imani Jihad Foundation.
۲۲. Khatibi Kooshk, Mohammad, Negarish, Hamid, 1386 SH (2007 CE), *Farhang-e Shia (Kalam) (Shia Dictionary (Theology))*, Zamzam Hedayat Publication, 2nd Edition.
۲۳. Khomeini, Ruhollah, No date, *Sahifeh Imam (Imam's Saying Works)*, Tehran: Moassaseh Tanzim va Nashr-e Athar-e Imam Khomeini (Imam's Khomeini's Works Compilation and Publication).
۲۴. Khosropenah, Abdulhossein and various authors, 1396 SH (2017 CE), *Manzoomeh Fikri Ayatollah Al-uzma Khamenei (The Comprehensive Thought of Grand Ayatollah Khamenei)*, Published by the Publications Organization of the Institute for Cultural and Islamic Studies, 1st Edition.
۲۵. Kulayni, Mohammad bin Ya'qub, 1407 AH (1986 CE), *Al-Kafi*, Researched by Ghaffari, Ali Akbar and Akhundi, Mohammad, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 4th Edition.
۲۶. Majlisi, Mohammad Baqir bin Mohammad Taqi, n.d., *Bihar al-Anwar (The Sears of Lights)*, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
۲۷. Makarem Shirazi, Naser, 1371 SH (1992 CE), *Tafsir-e Nemouneh (Exemplary Interpretation)*, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 10th Edition.
۲۸. Masoudi, Alireza, Spring 1378 SH (1999 CE), *Fadail va Athar Zikr (The Virtues and Effects of Remembrance)*, Published by Umm Abiha Publications, 1st Edition.

۲۹. Mo'in, Mohammad, n.d., *Farhang-e Farsi Moin (Moin's Persian Dictionary)*.
۳۰. Mostafawi, Seyed Hasan, 1360 SH (1981 CE), *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran (Investigation into the Words of the Quran)*, Tehran, Bongahe Tarjome va Nashr-e Kitab.
۳۱. Motahhari, Morteza, 1378 SH (1999 CE), *Majmooeh Asar-e Shahid Motahhari (Collection of Martyr Motahhari's Works)*, Sadra Publications.
۳۲. Motahhari, Morteza, 1383 SH (2004 CE), *Sayri dar Nahj al-Balaghah (A Glimpse at Nahj al-Balaghah)*, Sadra Publications.
۳۳. Purafkari, Nasrollah, *Farhang Jam' Ravanshenasi wa Ravan-phizishki (Comprehensive Encyclopedia of Psychology and Psychiatry)*, Tehran: Contemporary Culture, Volume 1.
۳۴. Qarashi, Sayyid Ali Akbar, 1371 SH (1992 CE), *Qamus Quran (Quran Dictionary)*, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, 6th Edition.
۳۵. Raghib Isfahani, Hussein bin Mohammad, 1374 SH (1995 CE), *Tarjomeh va Tahqiq Mofradat al-Fazhaq Quran (Translation and Investigation of Quranic Vocabulary)*, Mortazavi, 2nd Edition, Tehran.
۳۶. Raghib Isfahani, Hussein bin Mohammad, 1384 SH (2005 CE), *Mofradat al-Fazhaq Quran (Quranic Vocabulary)*, Researched by Safwan Andnan, Published by Zawi al-Qurabi, Beirut.
۳۷. Raghib Isfahani, Hussein bin Mohammad, 1412 AH (1991 CE), *Mofradat al-Fazhaq Quran (Quranic Vocabulary)*, Published by Dar al-Qalam, Beirut, 1st Edition.
۳۸. Sabzavari, Ja'far, 1383 SH (2004 CE), *Manshur-e Javid (The Eternal Charter)*, Published by Moassaseh Imam Sadiq, Winter.
۳۹. Samahiji, Abdullah bin Saleh, 1396 SH (2017 CE), *Al-Sahifah Al-Alawiyyah wa al-Tuhfat Al-Murtaḍawiyah (The Alawi Treatise and The Murtadawiyah Gift)*, Translated by Rasouli Mahallati, Seyed

Hashem, researched by Rasouli Mahallati, Seyed Hashem, Islamic Publications, Tehran.

٤٠. Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein, 1374 SH (1995 CE), *Tarjomeh-ye Al-Mizan (Translation of Al-Mizan)*, Translated by Moosavi, Mohammad Baqir, Publisher Jameh Modarresin Hoze Elmie Qom, Islamic Publications Office.
٤١. Tabatabai, Sayyid Mohammad Hussein, 1390 SH (2011 CE), *Al-Mizan fi Tafsir Al-Quran (The Balance in Quran Interpretation)*, Lebanon, Beirut, Al-A'lami Foundation for Publications, 2nd Edition.
٤٢. Tariqi, Ehsan, Spring 1396 SH (2017 CE), *Rahnamaei-haye Akhlaqi Tarbiati Maqam-e Moazzam-e Rahbari (Ethical Guidance in the Educational System of the Supreme Leader)*, Published by Tarigh Ma'arif Saqalain Cultural-Artistic Foundation, 2nd Edition.
٤٣. Tureihi, Fakhr al-Din bin Mohammad, 1375 SH (1996 CE), *Majma al-Bahrain (The Confluence of the Two Seas)*, Researched by Hussein Ashkoori, Ahmad, Tehran, Morteza, 3rd Edition.
٤٤. Tusi, Mohammad bin al-Hasan, 1414 AH (1993 CE), *Al-Amali (The Dictations)*, Researched by Moassaseh al-Bi'thah, Qom: Dar al-Thaqafah, 1st Edition.
٤٥. Tusi, Mohammad bin al-Hasan, n.d., *Al-Tibyan (An Explanation)*, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut.
- ٤٦.

Articles

٤٧. Alireza Dehghanpour, Zhila Bakhshi, Shahrivar 1393 SH (2014 CE), *Ma'nashenasi-ye Ehsan dar Quran (Semantics of Kindness in the Quran)*, Quarterly Journal of Quranic Sciences, Volume 5, Number 17.
٤٨. Hosseinkhani, Nourallah, 1399 SH (2020 CE), *Mabani Nazari-ye Andishahaye Defa'i-ye Imam Khomeini (Moddazellah-e A'ali) (Theoretical Foundations of Imam Khomeini's Defensive Thoughts (Supreme Leader))*, Publisher: Yaran-e Shahid, Tehran.

49. Lotfi Marznaki, Rahman, 1398 SH (2019 CE), *Eqtesad-e Moqavemati Nazariyee'i Bonyadine dar Taqabel ba Vabastegi az Manzar-e Rahbare Moazzam (Foundational Theoretical Resistant Economy in Confronting Dependencies from the Perspective of the Supreme Leader)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Permanent Secretariat of Clarification of Imam Khomeini's Defensive Thought, Tehran.
50. Lotfi Marznaki, Rahman, 1399 SH (2020 CE), *Majmooe Makaleha-ye Tavanmandsazi-ye Ma'navi dar Nirouha-ye Mosallah dar Andish-e Imam Khomeini (Moddazellah-e A'ali) (Collection of Articles on Spiritual Empowerment in the Armed Forces in the Thought of Imam Khomeini (Supreme Leader), 4th Symposium, 1397, Tehran)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Defense Publications, Tehran.
51. Lotfi Marznaki, Rahman, 1400 SH (2021 CE), *Eqtesad-e Moqavemati Nazariyee'i Bonyadine dar Taqabel ba Vabastegi az Manzar-e Rahbare Moazzam (Foundational Theoretical Resistant Economy in Confronting Dependencies from the Perspective of the Supreme Leader)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Permanent Secretariat of Clarification of Imam Khomeini's Defensive Thought, Tehran.
52. Mostafavi, Seyed Mostafa, Ehsan, *Manba' Masooliyat (Source of Responsibility)*, *Fiqh va Hoquouq Journal*, 1384 (2005 CE), Number 6.
53. Najafi, Mohammad Ali, 1399 SH (2020 CE), *Jayegah-e Khallaqiyat va Novinate dar Andishah-e Defai-ye Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (The Position of Creativity and Innovation in Imam Khomeini's Defensive Thought)*, Collection of Articles on Spiritual Empowerment in the Armed Forces in the Thought of Imam Khomeini, 4th Symposium, 1397, Tehran, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces, Tehran.

۵۴. Qadiri, Ali et al., 1400 SH (2021 CE), *Ta'ammolati dar Manzome-ye Fekri-ye Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (Reflections on the Intellectual Framework of Imam Khomeini) (Collection of Articles)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces. Defense Publications, Tehran.
۵۵. Qorbani, Saeed, 1392 SH (2013 CE), *Elm va Fanavari-e Defa'i az Didegah-e Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (Science and Defense Technology from the Perspective of Imam Khomeini)*, Publisher: Yaran-e Shahid (Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces), Tehran.
۵۶. Riāzi, Vahid, Qorbani, Saeed, Autumn 1399 SH (2020 CE), *Dafā' Āyandeh-negar dar Andish-e Imam Khomeini (Dam-e Azhah) (Future Defense in the Thought of Imam Khomeini)*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces, Permanent Secretariat of Clarification of Imam Khomeini's Defensive Thought (Dam-e Azhah), Tehran, Iran, 1st Edition.
۵۷. Sabbaghian, Yahya, Winter 1394 (2015 CE), *A'qlaniyat va Solh dar Eslam (Rationality and Peace in Islam)*, Cultural Relations of the Organization of Culture and Islamic Communications, 1st Year, 2nd Number
۵۸. Safavi, Sayyid Yahiya, Hussein Badinloo, 1399 SH (2020 CE), *Majmooe Makaleh-haye Tavanmandsazi-ye Ma'navi dar Nirouha-ye Mosallah dar Andish-e Imam Khomeini (Moddazellah-e A'ali) (Collection of Articles on Spiritual Empowerment in the Armed Forces in the Thought of Imam Khomeini (Supreme Leader))*, Publisher: Organization of Political-Ideological Affairs of the Ministry of Defense and Support for the Armed Forces, Tehran.

59. Shahdust, Niloufar, Azar 1400 SH (2021 CE), *Nokhsh-e Ma'naviyat dar Zendegi; Towsihayi Baraye Roshd-e Ma'navi (The Role of Spirituality in Life; Recommendations for Spiritual Growth)*, URL: <https://www.chetor.com/243213-%D9%85%D8%B9%D9%86%D9%88%DB%8C%D8%AA> (accessed on 1402/04/30).
60. The Authors Group, 1387 SH (2008 CE), *Majmooe Maqalate Hamandishi-ye Ziarat (Collection of the Significance of Pilgrimage)*, Publisher: Mash'ar, Qom.
61. The Authors Group, 1391 SH (2012 CE), *Bargezide Makaleh-haye Avvalin Hamaeesh-e Tabieen-e Andishahaye Defai-ye Imam Khomeini (Dam-e Izzuhuh) (Selected Articles from the 1st Symposium Clarifying Imam Khomeini's Defensive Ideas)*, Publisher: Yaran-e Shahid, Tehran.
62. Ya'qoubi, Abdolrasoul, Autumn 1391 SH (2012 CE), *Ma'nashenasi-ye Vazheh-e Rouhanieat (Semantics of Spiritual Word)*, *Social-Cultural Awareness Journal*, 3rd Year, 4th Number.
63. Yousufian, Nematollah, Winter 1387 SH (2008 CE), *Novaavari va Shakofayi az Didegah-e Imam Khomeini (Rah) va Maqam-e Moazzam-e Rahbari (Innovation and Flourishing from the Perspective of Imam Khomeini and the Esteemed Leadership)*, *Hosun Journal*, Number 18.

Websites

۱. *Abre Noor (Noor Cloud) (Center of Noor)*: <https://abreNoor.ir/>.
۲. *Arshive Asar-e Soti-ye Ostad Ali Taghavi, Markaz-e Takhasosi Amooze Vaajeb-e Faramoosh Shodeh (Audio Archive of Professor Ali Taqavi, Specialized Center for Teaching Forgotten Obligations)*, on the Eitaa channel: <https://eitaa.com/sound99>.
۳. *Bayanat Imam Khomeini (Sayings of Imam Khomeini) (RA)*: <http://www.imam-khomeini.ir>. <http://www.imam-khomeini.ir/en>.

٤. *Bayanat Imam Maqam Muazzam Rahbari (Sayings of the Supreme Leader)*: <https://www.leader.ir/en>. and <https://khamenei.ir>.
٥. *Bayanat Maqam Muazzam Rahbari Khomeini (Sayings of the Esteemed Leader (HA))*: <https://farsi.khamenei.ir>.
٦. *Payegah Ettl' Resani Hawzeh (Information Center of the Seminaries)*: <https://hawzah.net/en/Article/View>.
٧. *Site Porseman Danesgahiyan (University Students's Inquiries Website)*: <http://nahad-tums.ir/Porseman.aspx>. and www.porseman.com.